

Araştırma Makalesi/ Research Article

II. Abdülhamid Devrinde Ölü Doğmuş Bir Rum Cemiyeti: Cemiyet-i Mezhebiye

Ruhat Alp*

(ORCID: 0000-0002-8466-2970)

Makale Gönderim Tarihi
03.02.2025

Makale Kabul Tarihi
26.02.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Alp, R., "II. Abdülhamid Devrinde Ölü Doğmuş Bir Rum Cemiyeti: Cemiyet-i Mezhebiye", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (Mart 2025): 122-171.

APA: Alp, R. (2025). II. Abdülhamid Devrinde Ölü Doğmuş Bir Rum Cemiyeti: Cemiyet-i Mezhebiye. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (1), 122-171.

Öz

Modernitenin geleneksele meydan okuyuşunda işlevsel bir öge olan ve Fransız İhtilali ile evrensel bir mesaja dönüşen ulusçuluk, mevcut siyasal yapı ve statükoları dönüştürmüş, Osmanlı gibi geleneksel imparatorluklar bu kavramın etkisiyle tedrici bir parçalanma süreci içerisine girmişlerdir. Yunan/Rum tebaayı da etkisi altına alan bu akım, kadim Osmanlı birlikte yaşama kültürünün de bir bakıma sonunu getirmiştir. Kaldı ki Yunan ulusçuluğu yapısı itibarıyla irredentist, yani kültürel veya tarihi bağ kurulan toprakları geri almayı hedefleyen bir harekettir. Dolayısıyla, 19. yüzyıl Yunan ulusçularının Osmanlı Rumlarının yaşadığı topraklara yönelik taleplerine karşı Osmanlıların savunma refleksleri geliştirdiği de bir dönemdir. Yunan ulusçuları, davaları için cemiyetleri dahi araçsallaştırmışlardır. Osmanlı Rumlarının kurduğu birçok cemiyet, toplumsal faaliyetler kisvesi altında

* Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, ruhatalp@munzur.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Munzur University, Faculty of Letters, Department of History, Türkiye.

ulusçuluğun kaleleri haline gelmiş ve devleti oldukça uğraştırmıştır. Çalışmamızın konusu olan Cemiyet-i Mezhebiye, 2. Abdülhamid döneminde, İstanköy Adası'nda, tam da böyle bir konjonktür içerisinde doğmuştur. Cemiyet bir zanaat ve esnaf cemiyeti kimliğiyle ve daha çok Rumlara yönelik bir imajla ortaya çıkmıştır. Cemiyete, Abdülhamid bürokrasisi şüpheyile yaklaşmış ve nihayetinde cemiyetin faaliyetlerine izin verilmemiştir. Bu çalışmada, Cemiyet-i Mezhebiye'nin kanunnâmesine dayanarak kurumsal kimliğine ve işleyiş mekanizmalarına dair veriler ortaya konulacağı gibi ulusallaşma ve cemiyetleşme olguları ekseninde, cemiyetin kuruluşuna neden izin verilmediği sorusunun da cevabı aranacaktır. Bu itibarla Osmanlı topraklarında ölü doğmuş bir cemiyetin tarihsel serüveni, çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Cemiyetler, Ulusçuluk, Cemiyet-i Mezhebiye, 2. Abdülhamid.

A Stillborn Greek Society During the Era of Abdulhamid II: Cemiyet-i Mezhebiye

Abstract

Nationalism, which was a functional element in the challenge of modernity to tradition and transformed into a universal message with the French Revolution, transformed the existing political structures and status quos, and traditional empires such as the Ottoman Empire entered a gradual disintegration process under the influence of this concept. This movement, which also affected the Greek/Rum subjects, also brought about the end of the ancient Ottoman culture of living together in a way. Moreover, Greek nationalism is irredentist in nature, that is, a movement aimed at reclaiming territories with which cultural or historical ties have been established. Therefore, it is also a period when the Ottomans developed defensive reflexes against the demands of the 19th century Greek nationalists for the lands where the Ottoman Greeks lived. The Greek nationalists even instrumentalized societies for their cause. Many societies founded by the Ottoman Greeks became strongholds of nationalism under the guise of social activities and caused the state a great deal of trouble. The subject of our study, the Cemiyet-i Mezhebiye, was born in the period of Abdulhamid II, on the island of İstanköy, in exactly such a conjuncture. The society emerged with the identity of a craft and tradesman society and with an image mostly directed towards the Greeks. The bureaucracy of Abdulhamid approached the society with suspicion and eventually the society's activities were not permitted. In this study, data on the institutional identity and functioning mechanisms of the Cemiyet-i Mezhebiye will be revealed based on its statute,

and the answer to the question of why the establishment of the Cemiyet-i Mezhebiye was not permitted will be sought in the axis of the phenomena of nationalisation and association. In this respect, the historical adventure of a stillborn society in Ottoman lands constitutes the focus of the study.

Keywords: Ottoman, Societies, Nationalism, Cemiyet-i Mezhebiye, Abdulhamid II.

Giriş

Osmanlı imparatorluğunun tarihi, bir bakıma millet sistemi konsepti içerisinde farklı unsurların uyumunun, diğer bir ifadeyle, birlikte yaşama kültürünün toplumsal bir gerçekliğe dönüşümünün de serüvenidir. Ne var ki bir zamanlar Osmanlı egemenliği altında yaşamış, ancak ulus devletleşme sürecini tamamlamış toplumlarda inşa edilen tarih anlatıları, genel itibarıyla Osmanlı tarihini anakronik bir şekilde, problemli bir merkez-çevre ilişkisi üzerinden, “boyunduruk altına girme” veya “esaret” söylemleriyle temellendirmişlerdir. Bu yaklaşım tarzı, bilhassa Yunan akademik çevrelerinde yaygın olarak görülebilmektedir.

Bu bakış açısının ve hâkim anlatıların aksine, Yunan tarihçisi Kitsikis ezber bozan çalışmasında, Osmanlı-Yunan ilişkilerini daha ılımlı bir model üzerinden kurgulamıştır. Ona göre, Yunanlıların Türklere duyduğu ve batılıların emperyalist hedeflerine ulaşmak için kullandıkları nefret, Yunan tarihine “ ‘400 yıllık kölelik’ adı verilen” bir “kara leke” bırakmıştır. Bu durumun, tarihsel olarak doğru olmadığı kanaatinde olan Kitsikis; Osmanlı yönetiminin Yunanlılar için “400 yıllık bir kölelik” dönemi değil, aksine Yunan kültürünün kesin surette katkı sağladığı ve Yunanlıların övünç duymaları gereken, evrensel tarihin görkemli bir yapıtı olduğu tezini savunmuştur. Kaldı ki Osmanlı imparatorluğu, Türk-Yunan ortak alanında Bizans ve Büyük İskender imparatorluklarından sonra üçüncü büyük tarihsel imparatorluk olarak yerini almış¹; çağın ikinci binyılının en önemli uygarlıklarından ve en büyük sömürgeci olmayan imparatorluklarından biri olmuş² ve imparatorluk için bir ölüm

¹ Dimitri Kitsikis, *Türk-Yunan İmparatorluğu: Arabölge Gerçeği Işığında Osmanlı Tarihine Bakış*, Çeviren Volkan Aytaç, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 7

² Kitsikis, *a.g.e.*, s. 8

kalım sorunu olan hoşgörü ilkesi Fatih Sultan Mehmet tarafından hayata geçirilmiştir.³

Osmanlı'nın bir Türk-Yunan imparatorluğu olduğu şeklindeki abartılı yaklaşım, tartışmaya açık olmakla birlikte, bu tez önemli ve etnosantrik tarih yazımına nazaran daha gerçekçidir.

Öte yandan farklılıkları bünyesinde birleştirerek çok kültürlülüğün damgasını taşıyan ve birlikte yaşam pratiğinin sürdürülebilirliğini sağlayan klasik Osmanlı millet sistemiyle yaratılan denge, modern dünyanın alamet-i farikalarından birisi olan ulusçuluk akımı ile bozulacak ve bu sistemde ayrıcalıklı bir konumda bulunan Yunanlılar/Rumlar, 19. yüzyıldan itibaren tedricen Osmanlı'dan ayrılma yönünde bir eğilim göstereceklerdir.

Üstelik 19. yüzyılda Osmanlılık ortak paydasında, azınlıkları imparatorlukta tutma adına gerçekleştirilen Tanzimat Hareketi, Islahat Fermanı (1856) veya Kanun-ı Esasi'nin ilanı (1876) gibi demokratikleşme çabaları da sonuçsuz kalacak, azınlıklar kendi ulusal devletlerini kurma fikrinin meftunu olacaklardır. Bu bakımdan ulusçuluğun, modern dünyanın en popüler ve güçlü ideolojisi haline geldiğini söylemek imkân dahilindedir.

Nitekim ulusçu ideolojinin karşı konulamaz cazibesinden hareketle Gellner, ulusçuluğun her kök saldıgı durumda kolaylıkla diğer modern ideolojilere galip gelme eğiliminde olduğunun altını çizmiştir.⁴ Ona göre, sanayi çağının solcu veya sağcı "*peygamber ve yorumcuları*" çoğunlukla enternasyonalizm kehanetinde bulunmuşlarsa da tam tersi bir gelişme neticesinde ulusçuluk çağına geçilmiştir.⁵

Anderson da ulusçuluk ideolojisinin baskın niteliğini dikkate alarak, ulusun bir topluluk/cemaat olarak hayal edildiği, aralarında fiilen geçerli

³ Kitsikis, *a.g.e.*, s. 9.

⁴ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Blackwell Publishers, United Kingdom 1993, s. 43.

⁵ Gellner, *a.g.e.*, s. 52.

olan eşitsizlik ve sömürü ilişkileri ne olursa olsun, ulusun daima derin ve yatay bir yoldaşlık şeklinde tasarlandığı kanaatindeydi.⁶

Haliyle 19. yüzyıl, başta Yunan/Rum milleti olmak üzere, diğer azınlıkların bağımsızlık talep ve girişimlerinin Osmanlı tarihine damgasını vurduğu bir süreçtir. Aynı yüzyılda, ulusçu hareketlerin örgütlenme, operasyon ve hamlelerinde modern bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak ortaya çıkan cemiyetler de büyük bir rol oynamışlardır. Osmanlı dünyasında, cemiyet tipi sivil toplum örgütleri büyük bir hızla çoğalmaya başlayacak; bilhassa eğitim, zanaat, bilim, iktisat, yardımlaşma veya kültür alanlarında faaliyette bulunma amacı ve iddiasıyla ortaya çıkan azınlık cemiyetlerinin birçoğu, ulusal kimliğin inşası ve geliştirilmesinde ya da etnik temelli kültürel kodların oluşturulmasında önemli kurumlar haline geleceklerdir.

Çalışmamızın konusunu oluşturan ve bugüne kadar herhangi bir akademik çalışmada ele alınmayan Cemiyet-i Mezhebiye, 2. Abdülhamid devrinde (1876-1909) böyle bir ortamda ortaya çıkan cemiyetler arasındadır. Bu bağlamda beş bölümden oluşan çalışmamızın ilk bölümünde, adalet ve hoşgörü temelli millet sistemi ve Osmanlı'da birlikte yaşam kültürü; ikinci bölümde, Osmanlı Rumlarının uluslaşma ve imparatorluktan kopuş süreçleri; üçüncü bölümde, modern cemiyet kavramı, cemaatten cemiyete geçiş sürecinin değişkenleri ve modern bir toplumsal organizasyon biçimi olan cemiyetleşme sürecinin Osmanlı'daki tezahürleri; dördüncü bölümde, Osmanlı arşiv belgeleri ışığında Cemiyet-i Mezhebiye'nin ortaya çıktığı İstanköy Adası'nda ve daha genel olarak Ege adalarında gerçekleştirilen Rum tedhiş hareketi ve bu bağlamda cemiyetin ortaya çıktığı konjonktür ve son bölümde, yine Osmanlı arşiv kaynakları ışığında cemiyetin resmi olarak kurulma çabaları, yirmi altı maddeden oluşan kanunnâmesine dayanarak kurumsal yapısı, işleyiş sistemi, mevzuatına yönelik bulgular ve faaliyete geçmemesinde etkili olan faktörler ele alınmaya çalışılacaktır.

Çalışmamızda genelde Yunan, Grek, Rum veya Hellen tabirleri ile de ifade edilen bir ulus için kavram karmaşasına mahal vermemek adına, ulusu temsilen Yunan, Osmanlı yönetiminde yaşayan Yunan tebaası için

⁶ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections On The Origin And Spread of Nationalism*, Published By Verso, New York 1991, s. 7.

de Rum tabiri kullanılacaktır.⁷ Cemiyetin Rum kökeninin belirlenmesinde ise ortaya çıktığı İstanköy Adası'nın demografik durumu, İstanköy metropoliti tarafından kuruluşu ve kanunnâmesinin bir nüshasının da Rumca olarak takdimi gibi hususlar etkili olmuştur.

Daire-i Adliyeden Millet Sistemi'ne Osmanlı'da Birlikte Yaşam Kültürü

Osmanlı Beyliği'nin tedricen kozmopolit, merkezîyetçi karakteri baskın, çok uluslu bir dünya imparatorluğuna dönüşümünde birçok olgu, faktör ve değişkenin yanında⁸ Osmanlı resmî ideolojisinin önemli bir unsuru olan “daire-i adliye” dahi etkili olmuştur. Etnik bakımdan heterojen bir imparatorlukta, unsurlar arası ahengi sağlayan ve esasen devletin reel politik kaygılarıyla da doğrudan ilişkili olan bu kavram, Osmanlı yönetimini toplum nazarında meşrulaştırdığı ve bu bakımdan işlevselleştirdiği gibi aynı zamanda merkez-çevre ilişkisini belirleyen bir sözleşme niteliğini haizdir.⁹ Şöyle ki; adalet olursa reaya üretim yapacak, üretim dengeleri korunacak, askerî giderler karşılanacak, böylelikle mülkün bekası sağlanacaktı. Adaletin zıddı ise zulümdü. Zulüm, devletin üretim dengeleri veya kamu düzeninin (nizam-ı alem) devamlılığı açısından yıkıcı ve olumsuz bir etkiye sahipti.

Daire-i adliye kavramını “nizam-ı alem”in sebebi olarak algılayan Kınalızade Ali, bu kavramı Muallim-i Evvel Aristo'dan atfen, şu şekilde formüle etmişti:

“Adldir mûcib-i salâh-ı cihân; Cihan bir bağdır divarı devlet; Devletin nazımı şeriatdır; Şeriate olamaz hiç haris illâ melik; Melik zapt eylemez illâ leşker; Leşkeri cem' edemez illâ mal; Malı kesb eyleyen ra'iiyetdir; Ra'iiyeti kul eder pâdişah-ı âleme 'adl.’”¹⁰

⁷ “Yunan” sözcüğünün çoklu kullanımına ve kullanımın tarihsel arka planına dair bilgi için bkz. Herkül Millas, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 48-56.

⁸ Cemal Kafadar, *İki Cihan Aresinde; Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2010, s. 203-265.

⁹ Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde: Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergah Yayınları, İstanbul 2010, s. 186-188.

¹⁰ Kınalızade Ali, *Ahlak-ı Alai*, Hazırlayan: Mustafa Koç, Klasik Yayınları, İstanbul 2012, s.532.

Topluma yönelik bu yaklaşım, teorik bir çerçeveye sınırlı kalmamış, pratiğe de yansıtılmıştı. Bu durumun sahadaki en kayda değer örneklerinden birisi: Osmanlı fetih hareketiydi. Bu hareket, ulaştığı coğrafyalarda radikal ve trajik bir yıkıma veya ani bir dönüşüme neden olmamış, aksine eskisine göre daha adil bir yönetim inşa edilmişti.¹¹ Öyle ki Osmanlılar, Rumeli’de mevcut olan dağınık, feodal, adem-i merkeziyetçi ve keyfi bir idare yerine, merkeziyetçi bir yönetim alternatifi sunmuş ve feodal lordun keyfi olarak aldığı vergiler ve imtiyazlar yerine genel hükümler koymuşlardı.¹² Rumeli’de “Kanun-i Osmanî”nin vergi hükümlerinde buyrulmamış bütün yerel vergiler, tedrici olarak kaldırılmıştı. Köylüleri yerel yetkililerin sömürüsüne karşı korumak, Osmanlı yönetiminin ana ilkesiydi.¹³ “İstimâlet” politikası olarak tanımlanan bu ilkenin temelinde ise vergi kaynağı olan köylüyü koruyarak, nihayetinde devletin malî çıkarlarını sürdürmeyi amaçlayan bir düşünce yatıyordu. Bu noktada, Balkan coğrafyasındaki siyasî ve toplumsal istikrarsızlık sürecini vurgulayarak buradaki devletleri “*gerçek bir iskambil şatosuna*” benzeten Braudel, Osmanlıların Rumeli fetihlerini Balkan halklarının sefillikten kurtuluşu olarak yorumlamaktaydı.¹⁴ Kaldı ki Osmanlı tarihi metinlerinde dahi istimâlet düşüncesinin Osmanlı fetihlerindeki etkisine ve Hristiyan kesimlerle kurulan iyi ilişkilere dair, birçok kayıt vardır.¹⁵

¹¹ Halil İnalçık, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu Problemi”, *Makaleler I*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2005, s.124-125.

¹² Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300–1600)*, YKY, İstanbul 2003, s.19. Osmanlı hâkimiyetinin güvenlik vadeden ve merkeziyetçi yönünün Balkan halkları tarafından dikkate alındığına dair bir yorum için bkz. (Feridun Emecen, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşundan Fetret Dönemine”, *Türkler*, C.IX, s.26).

¹³ Osmanlı Devleti’nde, “adalet” düşüncesinin önemi, teorik çerçevesi ve pratikteki örnekleri için bkz. Halil İnalçık, “*Adaletnameler*”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, TTK, C. II, Sayı:3-4, s. 49-93.

¹⁴ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Cilt II, Eren yayıncılık, İstanbul 1990, s. 4.

¹⁵ *Aşıkpaşazade Tarihi*, Neşr: Hafız-ı Kütüb Muavini Ali, Matbaa-ı Amire 1332, s.11, 14; *Aşıkpaşazade Tarihi*, Haz. Nihal Atsız, Ötügen Neşriyat, Ankara 2011, s. 24,26,52,57; Neşri, *Kitab-ı Cihan-nüma*, Cilt: I, Hazırlayanlar: Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen, TTK, Ankara 1987, s.87-89,139,157-159; İbn-i Kemal, *Tevarih-i Al-i Osman*, Hazırlayan: Şerafettin Turan, TTK, Ankara 1991, s.131-132.

1453 yılı akabinde, Osmanlılar için adalet, devletin kurumsal ve yapısal dönüşümünde daha da ön plana çıkarılan bir fenomen hüviyetine büründü. Şahsında klasik “Osmanlı padişahı” tipini yaratan¹⁶ ve daha da önemlisi “*kendini Roma İmparatorluğu’nun*” yasal vârisi olarak konumlandırıan Fatihle¹⁷ birlikte “Osmanlı Barışı” (Pax-Ottoman)¹⁸ kuvveden fiile çıkıyor; yine bu dönemde farklı inanç, etnisite ve kültürlere mensup kesimlere karşı izlenen birleştirici ve senkretik hoşgörü siyasetinin de bir sonucu ve uzantısı olan “millet sistemi” hayata geçiriliyordu. Akılcı bir iktidar teknolojisi veya toplumsal mühendislik aracı olarak da tanımlanabilecek millet sistemiyle “zımmî” hukuku¹⁹ çerçevesinde çok farklı etnik ve dinsel gruplar imparatorluk bünyesine eklemlenmiş ve uyarlanmıştı. Her unsurun kendi inanç sistemine ve geleneksel cemaat yapısına göre yönetildiği bu sistemde, “millet”; etnisite merkezli bir zümre olmaktan ziyade, iç hukuklarında belli bir özerkliğe sahip dini topluluktur.²⁰ Millet, “*dinî bir aidiyeti*” sembolize etmekte; millet teşkilatı ise etnik veya dile özgü değil din ve mezhep esasına dayalı bir yapılanmayı karakterize etmekteydi. Osmanlı toplumunda “*çevre ile yarışma, kimlik ispatı, asimile olma veya asimilasyona karşı direnme*” gibi travmalar, 19. yüzyıldaki uluslaşma ve modernleşme eğilimlerinin tetiklemesiyle ortaya çıkacaktı.²¹

Bu bakımdan millet sistemi, çok kültürlülüğü ve birlikte yaşam kültürünü geliştiren ve destekleyen bir yönetim modeli olduğu gibi bu sistem aracılığıyla imparatorlukta yaşayan Rum milletine ayrıcalıklı bir

¹⁶ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. YY.)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 90.

¹⁷ İnalcık, *a.g.e.*, s. 62.

¹⁸ İlber Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2007, s.11-23

¹⁹ İslâm hukukuna göre, kitap ehli gayrimüslimler zımmî olarak tanımlanmış, bu kesimler hoşgörü, toleranslı ve inanç özgürlüğünü önemseyen bir yönetim ile muhatap olmuşlardır. Osmanlı Devleti de prensip olarak dinî alana müdahale etmeme doğrultusundaki zimmet hukukunu, millet sistemi yapılanmasıyla devam ettirmiştir (M. Macit Kenanoğlu, “Osmanlılarda Zimmi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 44, İstanbul 2013, s. 438-440).

²⁰ Millet sistemi hakkında bkz. İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, C.X, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 216-220.

²¹ İlber Ortaylı, “Osmanlılarda Millet Sistemi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 30, Ankara 2020, s.66-67.

konum da sağlamıştı. Ortaylı'ya göre, Osmanlı 15. yüzyılın ortalarına doğru Ortodoks kilisesine bağlı halkların devleti olmuş; İstanbul patriği Balkan Ortodoksları üzerinde ruhanî, malî ve adlî yetkiler ile donatılmış; dolayısıyla Ortodoks Rumlar, Osmanlı topraklarında imtiyazlı bir etnik grup haline gelmişti.²² Birlikte yaşama kültürü, Türkler ile Rumlar arasında kültürel alışverişi de hızlandıracaktı. 15. yüzyılda artık hemen hemen son şeklini alan Yunanca, Osmanlı yönetimi yıllarında, Türkçe sözcüklerle zenginleşmişti.²³

İmparatorlukta esnaf loncaları da çokkültürlülüğü yansıtan, etnik gruplar arasında hoşgörü temelli yoğun ilişkilerin kurulmasını sağlayan merkezlerdi. Öyle ki klasik dönemde, esnaf loncaları her ne kadar bünyesinde ahilik geleneğinin ve fütüvvet felsefesinin güçlü etkisini, bu bakımdan da İslamî bir duyarlılığı barındırsa da Müslüman ve gayrimüslim olarak tasnif edilmemişti.²⁴ Ortak bir çalışma kültürü ve sorumluluk bilinci içerisinde ve sisteme Rumlar da dahil edilerek üretim sürdürülüyordu.

17. yüzyılda, içerisinde Rumların da bulunduğu İstanbul esnafının kahir ekseriyeti, lonca örgütlenmesi içerisindeydi. Dinsel bakımdan loncaların çoğu karma bir yapıda faaliyet yürütmekteydi ve dolayısıyla loncalarda örgüt içi kaynaşma giderek artmaktaydı.²⁵ Sözelimi İstanbul ve Kahire karma loncalarında esnaf ve zanaatkarlar, dinlerine bakılmaksızın bir araya geliyorlardı. Etnik örgütlerinin başında bulunan kethüdaların büyük çoğunluğu Müslümandı; bunlar bütün üyeleri Hristiyan olan loncaları dahi denetim altında tutmaktaydılar. Ne var ki İstanbul'da gayrimüslim yetkililerin yönetimi altında dahi loncalar kurulabiliyordu.²⁶ Kuran'ın tespitine göre, aynı yüzyılda İstanbul loncalarının %57,9'sini Müslümanlar, %24,4'ünü Hristiyanlar, %1,4'ünü

²² İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 63.

²³ Millas, *a.g.e.*, s. 35.

²⁴ Halil İnalçık, "Kültür Etkileşimi, Küreselleşme", *Osmanlılar* (İçinde), Timaş Yayınları İstanbul 2010, s. 252.

²⁵ Suraiya Faroqhi, "18. Yüzyıl Sonlarında İstanbul'da Hristiyan ve Yahudi Etnik", *Bir Allame-i Cihan Stefanos Yerasimos (1942-2005)* içinde, Cilt 1, İstanbul 2012, s. 291-292.

²⁶ Faroqhi, *a.g.e.*, s. 292-293; Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (İçinde), Ed. Halil İnalçık, Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 713-714.

ise Yahudiler oluşturmaktaydı.²⁷ Kısaca Osmanlı hoşgörüsü altında her dinî cemaatin (millet) okul, hayır kurumu ve esnaf loncaları yaşamaya devam etmiştir.²⁸

Ulusal Kimliğin İnşası Sürecinde Osmanlı Rumları

Yeni Çağ'dan itibaren Rönesans, Reform, Hümanizma, Aydınlanma, Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali gibi olgu, olay ve akımların etkisiyle Batı dünyasında tedricen akılcı, bireyci, seküler, ulusal ve liberal bir kültürün ortaya çıkışı, klasik ve geleneksel imparatorluk yapı ve paradigmalarını değişimine uğratmıştır. Geleneksel monarşilerin, anakronik bir hale gelmesiyle, parçalanma süreçleri hızlanmıştır. Bilhassa ulusçuluk, Osmanlı tebaası Rumları -adeta salgın bir hastalık gibi- hızlı ve etkili bir şekilde kuşatacaktır.

Yunan (Rum) ulusçuluğunu besleyen ve tetikleyen çok katmanlı ve boyutlu birçok saik vardı. Ortaylı'nın nazarında, Osmanlı 15. yüzyılın sonunda bir Balkan imparatorluğu görünümündeydi ve ulusal eğilimler Balkanlarda Osmanlı hakimiyetinin kurulmasından beri potansiyel olarak var olan ve zamanla gelişip, güçlenen bir olguydu. Rönesansla birlikte Yunan entelektüelleri arasında ulusalcı bir hareketlenme zaten vardı; 2. Viyana bozgununun Osmanlı bünyesinde yarattığı tahribat, Balkan yarımadasında ulusalcı hareketleri palazlandıracak uygun ortamı daha da pekiştirdi.²⁹

Balkan halklarının Ortaçağlardaki devlet ve kültür mirası, ulusal kimliklerinin oluşumunda önemli bir etkendi.³⁰ Ortak bir tarihsel geçmiş bilinci ve Yunancanın hala yaşıyor oluşu gibi olgular da Yunan ulusunun doğuşunu olanaklı kılmıştı. 1821 Yunan İsyanı şafağında antik Yunan'a yakın bir dilin savunucuları ile halkın konuştuğu dil taraftarları, Yunan bütünleşmesini sağlayacak ortak dili kökleştirme amacını taşıyorlardı.³¹

²⁷ *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, Cilt 1, Editör: Timur Kuran, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 78.

²⁸ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 61.

²⁹ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 59-60.

³⁰ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 61.

³¹ Millas, *a.g.e.*, s. 28,36.

Ortodoks kilisesi de Yunan ulusçuluğunu ve bağımsızlığa giden süreci tetikledi.³² Yunan ulusal hareketi, kökenlerini Ortodoksluk'a ve Bizans'a dayandırıyor. Ancak bu noktada, Yunan ulusçuluğu kendi içerisinde bazı çelişki ve tutarsızlıkları da barındırmaktaydı. Keza Millas'a göre, Hristiyanlık ve özellikle *Yeni Ahit*, antik Yunan'a karşı çıkmış ve hatta Ortodoks Kilisesi antik Yunan'a karşı olan negatif tavrını yüzyıllar boyu sürdürmüştü.³³

Bununla birlikte Yunanlılar, deniz ticareti sayesinde Batı Avrupa'yla yoğun ilişkiler içerisindeydiler ve bu ticaret onlara Balkanların ilk burjuvalaşan halkı olma hüviyetini bahşetmişti. 18. yüzyıl başında, yasal ve kaçak olarak gerçekleştirilen deniz ticareti, 600 gemilik bir filoyla yürütülmekteydi. Odessa'dan İtalya'ya kadar bütün Akdeniz dünyasına yayılan zengin Rum tüccarları, finansal olarak Yunan ulusçuluğunu desteklediler.³⁴ Dolayısıyla ulusçu ideoloji, özünde Rum ticaret burjuvazisi tarafından şekillendirilmişti.³⁵

Yunan isyanının tarihsel, ideolojik ve kültürel koşullarını hazırlayan bir diğer etken, "Yunan Aydınlanması"ydı. 18. yüzyılın ortalarından başlayıp 19. yüzyılda zirveye ulaşan dil ve antik Yunan kültürü eksenli bu hareket, birçok entelektüel tarafından desteklendi. Bu düşünürlerin çoğu ticaretin ve sanayinin güçlü olduğu merkezlerde ortaya çıkmaya başlayan "lise" ve "akademi" gibi isimler taşıyan okullarda öğretmenlik ya da idarecilik yapıyorlardı. Bu okullar ilkin zenginler tarafından, daha sonra cemaat aracılığıyla finanse ediliyordu.³⁶ Aydınlanma hareketiyle güçlenen ulusçuluk, Avrupa'daki Yunan siyasî ve kültürel merkezleri aracılığıyla destekleniyor, Avrupa'da öğrenim gören Yunan ticaret burjuvazisinin çocukları da bu süreci besliyorlardı.³⁷

Yunan ulusal hareketine asıl büyük destek, Avrupa'dan gelmiştir. Bu noktada, Batı'nın, geçmişini inşa ederken Yunan mirasını ne şekilde araçsallaştırdığından kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Şöyle ki esasen Batı, oryantalist, Avrupa-merkezci bir söylem ve hayalî bir Batı

³² Ortaylı, *a.g.e.*, s. 63.

³³ Millas, *a.g.e.*, s. 39.

³⁴ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 50, 74, 76-77

³⁵ Millas, *a.g.e.*, s. 56.

³⁶ Millas, *a.g.e.*, s. 43, 46-47.

³⁷ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 50, 64.

imgesi üzerinden kimliğini icat etmiştir.³⁸ Daha da önemlisi, yüzyıllarca Osmanlı egemenliğinde sorunsuz ve yarı özerk bir konumda bulunan Rumlar, Avrupalıların köken arayışlarında referans olarak gösterdikleri bir toplum haline gelerek adeta “Avrupa’nın şımarık çocuğu” olmuşlardır. Rönesans’tan itibaren hermenötik (yorumsama, yorum bilgisi) yöntemi kullanılarak metinler aracılığıyla antik Yunan dünyasının keşfi,³⁹ Avrupa’da Yunan hayranlığının ortaya çıkışında ve ulusçuluğunun teşvik edilmesinde büyük rol oynamıştır.

Bu bağlamda Anderson, 18. yüzyılın ortalarından itibaren, Alman, Fransız ve İngiliz bilim insanlarının çalışmalarının, filolojik ve leksikografik (sözlük bilim) eklerle desteklenmiş Yunanca klasiklerin basımlarını ulaşılabilir hale getirerek putperest “*eski Helen uygarlığını yeniden*” yarattığını; “bu geçmiş”in coşkusuyla Batı Avrupa merkezlerinde Helenseverlikle (philhellenism) yüceltilen gençlerin, “*modern Yunanlılar’ı barbarlıktan arındırma*”ya, “*onları Perikles ve Sokrates’e layık varlıklara*” dönüştürmeye kalkıştıklarını kaydeder.⁴⁰

Freeman’a göre ise Yunanlılar Avrupa medeniyetinin öncüleri olarak kabul edilmekteydiler; romantik filozof Johann Herder’in nazarında, Yunanistan sonsuza kadar insanlığın gençliğinin ve güzelliğinin en iyi şekilde yaşadığı yer olarak kalacaktı.⁴¹ Avrupa’da Yunan hayranlığı öyle bir boyuttaydı ki buradaki ulusal müzeler, tarihî Yunan eserlerini satın almak için rekabet halindeydiler. Her ulus, Yunan eserlerine sahip olmak suretiyle, onlara olan bağlılığını ve onların varisi olduklarını göstermek istiyordu.⁴² Prusya, Napolyon savaşlarında aldığı yenilgiden sonra Yunanlıları Avrupa medeniyetinin öncüleri olarak benimseyecekti. Yunanlıların, Avrupa medeniyetinin temellerini atan “dahi ırk” olarak sunumu, esasında Batı’nın ırksal saflığa dayalı üstün kültürler projesini

³⁸ Edward Said, *Şarkiyatçılık: Batı’nın Şark Arayışları*, Metis Yayınları, İstanbul 2004, s. 11-37.

³⁹ Halik İnalçık, “Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji”, *Makaleler I* (İçinde), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2005, s. 34-41.

⁴⁰ Anderson, *a.g.e.*, s. 72.

⁴¹ Charles Freeman, *The Greek Achievement The Foundation Of The Western World*, Penguin Books, England 2000, s. 6.

⁴² Freeman, *a.g.e.*, s. 7.

de desteklemekteydi. Batı dünyası için Romalılar, pratik bir yönetim modeli oluştururken; Yunanlılar emperyalizme ideoloji sağladılar.⁴³

Kökleşmiş bu hayranlık, bugün bile güncelliğini sürdürmektedir. Bilhassa bazı akademik çevrelerde, Yunan antikitesi hala felsefeyle, özgür düşünceyle veya bireysellikle özdeşleştirilmekte ve hatta -bazı muhalif seslere rağmen- demokrasinin bir Yunan icadı olduğuna dair tezler savunulmaktadır.⁴⁴ Oysa özgürlükle özdeşleştirilen Yunan uygarlığının, ideolojik olarak köleliğe dayandığı da tarihsel bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁵

En nihayetinde Avrupalı güçler, 1821'de “Avrupa'nın kurucu medeniyetinin sözde mirasçılarına” Osmanlı Devleti'ne karşı giriştikleri savaşta büyük bir destek verdiler⁴⁶ ve Osmanlı-Rus savaşı sonunda, 1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşmasıyla Mora yarımadasını ve Atina'yı kapsayan bir Yunan Devleti kuruldu.⁴⁷ Böylelikle Yunanlılar Osmanlı'dan ayrılıp kendi devletini kuran ilk azınlık olma unvanına sahip oldular. Ancak tehlike bununla sınırlı değildi. Ortada Osmanlılar açısından hala hayatî ve ciddi bir mesele vardı: Yunan yayılmacı ulusçuluğu “Megali İdea” (Büyük Fikir). Nitekim Yunan ulusçuları, Yunanistan krallığıyla tatmin olmamış; Ege, İyon, Karadeniz, Marmara ve Girit Denizi olmak üzere beş denizi ve İstanbul'u kapsayan⁴⁸ ve Yunanlıları Bizans imparatorluğu çatısı altında birleştirmeyi hedefleyen megali idea düşüncesini “kızıl elma” haline getirmişlerdi. Dolayısıyla Yunan ulusçuluğu, aynı zamanda ideolojik ve yapısal olarak irredentist (kurtarımcı) bir projeydi.⁴⁹ Böylelikle ortak bir kimliğe sahip ancak

⁴³ Freeman, *a.g.e.*, s. 6, 11.

⁴⁴ Brian S. Roper, *The History of Democracy A Marxist Interpretation*, Pluto Press, London 2013, s. 14; Paul Cartledge, *The Greeks A Portrait Of Self And Others*, Oxford University Press, New York 2002, s. 7.

⁴⁵ Cartledge, *a.g.e.*, s. 142.

⁴⁶ Freeman, *a.g.e.*, s. 8.

⁴⁷ Mehmet Hacısalihoğlu, “Yunanistan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 43, İstanbul 2013, s. 588.

⁴⁸ Natalia Ribas Mateos, *The Mediterranean In The Age Of Globalization: Migration, Welfare, And Borders*, Transaction Publishers, New Brunswick (U.S.A) 2005, s. 162 dipnot 2.

⁴⁹ Irredantizm: ulusal, etnik veya tarihsel temele dayalı toprak talebi (Thomas Ambrosio, “Irredentism”, <https://www.britannica.com/topic/irredentism>, erişim Tarihi: 18.12.2024.

anavatan dışında kalan insanların yaşadığı toprakların anavatana dahil edilmesi hedeflenmekte, diğer bir deyişle “büyük Yunanistan” davası uğruna toprakların genişletilmesi öngörülmekteydi. Yunan ulusçuluğunun etkili siyasî figürü ve Helenleşmiş bir Ulah olan Ioannis Kolettis (ö. 1847), 1844 yılında Atina'da kurucu meclis önünde yaptığı konuşmada, Yunan Krallığı'nın Yunanistan'ın tamamı değil, bir parçası olduğunu; Yunanlıların sadece bu krallık içinde değil, aynı zamanda Yanya'da, Teselya'da, Serez'de, Edirne'de, Konstantinopolis'te, Trabzon'da, Girit'te, Sisam'da, kısaca Yunan tarihi veya Yunan ırkıyla ilişkili herhangi bir toprakta yaşadıklarını belirtiyordu.⁵⁰ Dahası 1830'larda Yunan Krallığı, Yunanlıların yaklaşık %25'ini bünyesinde barındırmaktaydı. Bu durum da tam bir ulusal birleşme isteyen ulusçuları ve dış politikasını kurulduğu günden beri megalı idea üzerine kuran krallık açısından ciddi bir sorun oluşturmaktaydı.⁵¹

İşte tam da bu nedenle Osmanlılar için asıl tehdit, 1830'lardan itibaren başladı. Yunan irredantizminin, Osmanlı topraklarına yönelişi hız kesmeksizin devam etti. Osmanlı topraklarında kalan Rum azınlık, yoğun ve sistemli bir kışkırtmaya ve bölücü propagandaya maruz kaldı. Rumların Mora'da kurulan krallığa meyli, imparatorluğun parçalanma sürecini hızlandırdı. Üstelik azınlıklar arasında cemaatten cemiyete geçiş olgusu da mevcut durumu Osmanlılar aleyhine çevirmekte, ulusalcı kalkışmayı her yönden teşvik etmekteydi.

19. Yüzyılda Cemaat-Cemiyet Düalizminin Osmanlı Rumlarına Yansıması

Bilindiği üzere “modernite”, temas ettiği veya ilişkide bulunduğu her şeyi dönüştürmüş ve “değişim” kaçınılmaz olarak bu yeni gerçekliğin dinamosu haline gelmiştir. Giddens'in ifadesiyle, modern dünya kontrolden çıkmış bir dünyaydı; toplumsal değişme hızı önceki sistemlere nazaran daha yüksekti.⁵² Bu yaklaşıma paralel olarak

⁵⁰ Richard Clogg, *A Concise History of Greece (Cambridge Concise Histories)*, Cambridge University Press, New York 2013, s. 47.

⁵¹ Vladislav B. Sotirovic, “Megali Idea” and Greek Irredentism in the Wars for a Greater Greece, 1912–1923”, <http://global-politics.eu/megali-idea-greek-irredentism-1912-1923/>, Erişim Tarihi: 16.12.2024.

⁵² Anthony Giddens, *Modernite ve Bireysel-Kimlik: Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*, Çeviren: Ümit Tatlıcan, Say Yayınları, İstanbul 2010, s. 30.

Berman'ın Marx'tan naklettiği tabirle modern olmak, “*katı olan herşeyin buharlaşıp gittiği*” bir evrenin parçası olmaktı.⁵³ Hobsbawm ise “çifte devrim” olarak tanımladığı Fransız İhtilali ve Endüstri Devrimi'ni, modernleşme sürecinin başat aktörleri olarak görmekteydi.⁵⁴ Nitekim 18. yüzyılın ortalarından itibaren endüstriyel üretim tarzıyla ivme kazanan kentleşme olgusunun yanı sıra İhtilal'in siyasal ve ideolojik söylemleri, geleneksel toplumsal örgütlenme biçimlerinde dahi radikal bir değişim yaratmıştı. Modern bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak ortaya çıkan cemiyet yapılanması veya cemaatten cemiyete geçiş olgusu, bu bakımdan modernitenin en belirgin parametreleri arasında yerini alarak ulus-devlet ve modern liberal toplum paradigmalarının oluşumunda kilit bir rol oynadı. Bu açıdan Giddens'a göre, modernite en belirginini ulus-devlet olan belirli toplumsal formlar üretmişti.⁵⁵

Cemaat (gemeinschaft) /cemiyet (gesellschaft) düalizmi, ilk defa Alman sosyolog Ferdinand Tönnies (ö. 1936) tarafından kuramsal bir çerçevede ele alınmıştır. Tönnies'e göre, cemaat ilişkileri daha ziyade dostluk ve kardeşlik ilişkileri üzerinden sürdürülmekteydi. Baba otoritesi, cemaat ve benzeri ilişkilerin prototipiydi. Cemiyet ilişkilerinde ise karşılıklı mutabakat, menfaat ve sözleşmeler söz konusuydu. Mütakabiliyet ilkesi önemli bir unsurdu. Cemiyet benzeri otorite, doruk noktasına modern devlette ulaşmıştı.⁵⁶ Tönnies ayrıca, doğal istemin baskın olduğu her türlü birliği cemaat; akılcı istem tarafından şekillendirilen ve yönlendirilenleri ise cemiyet olarak adlandırmıştı⁵⁷ ki cemaat canlı bir organizma, cemiyet ise yapay ve mekanik bir kitle olarak anlaşılmalıydı.⁵⁸

Cemaatte ortak irade, üyelerin birey olmaması, cemaat çıkarlarının üstünlüğü, inanç, din, gelenek, doğal dayanışma, ortak mülkiyet gibi ilke ve kavramlar hakimken; cemiyette bireysel irade ve menfaat, doktrin,

⁵³ Marshall Berman, *All That is Solid Melts into Air : The Experience of Modernity*, Penguin Books, USA 1988, s. 15 vd.

⁵⁴ Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı (1789-1848)*, Çeviren: Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003, s. 7-12.

⁵⁵ Giddens, *a.g.e.* s. 29.

⁵⁶ *Şehir ve Cemiyet (Weber-Tönnies-Simmel)*, Hazırlayan: Ahmet Aydoğan, İz Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 208-210.

⁵⁷ *Şehir ve Cemiyet (Weber-Tönnies-Simmel)*, s. 203.

⁵⁸ *Şehir ve Cemiyet (Weber-Tönnies-Simmel)*, s. 21.

kamuoyu, moda, sözleşmeli dayanışma, özel mülkiyet gibi kavram ve nitelikler yaygındı.⁵⁹ Cemaat psikolojisinde daha soyut ve insanî özellikler baskındı; ruhsal ve duygusal bağlılık, sadakat ve sevgi ön plandaydı. Cemiyetler ise duygusallıktan ziyade rasyonel esaslarla⁶⁰, kentleşmeyle, sanayi yaşamıyla, heterojenlikle ve kişilik-dışı olmakla ilişkiliydi.⁶¹ Dolayısıyla cemiyetlerin modern toplumların belirgin öğeleri arasında oldukları, daha da önemlisi ulusallaşma veya ulus-devletleşme süreçlerini besledikleri söylenebilir.

Toplumsal örgütlenme biçimlerinde gerçekleşen mezkûr değişiklikler, Batıyla uzun ve köklü bir tarihî, kültürel ve coğrafi ilişki içerisinde olan Osmanlıları da kaçınılmaz bir şekilde etkiledi. Osmanlı'da devlet-toplum ilişkisinin yeniden düzenlenerek muasırlaşma sürecinin toplumsal dokuya tedricen nüfuz ettiği bu dönemde, sivil toplum kuruluşlarının ilk nüveleri olarak kabul edilen cemiyet tarzı yapılanmalar ortaya çıkmaya başladı. Alkan'a göre, 19. yüzyıl Osmanlı açısından bir cemiyetler çağıydı. İmparatorlukta sivil toplumun inşası sürecinde sanayileşme ve kentleşme gibi bağımsız değişkenler önemli bir rol oynamış; cemiyetlerin ortaya çıkışıyla da geleneksel cemaat yapısı, yani din merkezli toplumsal organizasyon sistemi çözülmeye başlamıştı. Dinin sağladığı aidiyet duygusu, artık yerini ideolojilere ve yeni örgütsel ilişkilere bırakıyordu.⁶²

Genel itibarıyla Osmanlı topraklarında cemiyetleşme, devlet ve toplumun bekası adına hem olumlu hem de olumsuz etkiler yaratarak çelişkili bir seyir izlemiştir. Bu açıdan Osmanlı'da faaliyet gösteren cemiyetler -tıpkı Millî Mücadele Dönemi'nde yapıldığı şekilde- yararlı ve zararlı cemiyetler olarak iki kategoriye ayrılabilir. Nitekim ilk kategoride yer alan cemiyetler, Osmanlı'da bilimsel, kültürel, eğitimsel ve siyasal açılardan kamusal alanın ve toplumsal hayatın gelişimine kayda değer

⁵⁹ Sorokin'den aktaran Mehmet Fikret Gezgîn, "Cemaat-Cemiyet Ayırımı ve Ferdinand Tönnies", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Sayı: 22, (1988). s. 198.

⁶⁰ Hans Freyer, *Din Sosyolojisi*, Çeviren: Turgut Kalpsüz, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1964, s. 13.

⁶¹ Gordon Marshall, "Gemeinschaft (cemaat) ve Gesellschaft (toplum)", *Sosyoloji Sözlüğü*, Çevirenler: Osman Akinhay ve Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999, s. 263.

⁶² Mehmet Alkan, "Osmanlı'da Cemiyetler Çağı", *Tarih ve Toplum*, Cilt: 40, Sayı: 238, Ekim. 2003, s. 4-5.

katkılar sağlamışlardır. Mesela İstanbul'da Tanzimat'tan önce Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyyesi⁶³, Dersaadet Cem'iyet-i Tıbbiyesi (1856), Cem'iyet-i İlmiye-i Osmâniye (1861), Cem'iyet-i Tedrisiyye-i İslamiye (1864)⁶⁴, Cemiyet-i Edebiyye (1866) veya 1877'de Hilal-i Ahmer Cemiyetine dönüşecek Mecnûhîn ve Marzâ-yi Askeriyyeye İmdad ve Muâvenet Cemiyeti⁶⁵ bu tarz cemiyetlerden addedilebilir. Taşrada da bu nitelikte cemiyetleşme faaliyetleri düşük bir yoğunlukta devam etti. Selanik'te Encümen-i Nevzad (1869), Bursa'da Sıbyan Mekteplerini İslah Cemiyeti kuruldu (1875).⁶⁶ İlk sigara karşıtı cemiyet olan Hüsema-yı Duhan Cemiyeti (1872) ve Davavekilleri Cemiyeti (1876) gibi daha spesifik bir alanda faaliyet gösteren ve bu bakımdan günümüzün modern derneklerine ve meslek örgütlerine benzeyen cemiyetlerin de kurulduğu görülmektedir⁶⁷.

Ayrıca İstanbul'da 1865'te Mardin'in ifadesiyle, *"ilk modern Türk aydın sınıfının"*⁶⁸ oluşumuna mühim katkılar sağlayan, Osmanlı'nın ilk siyasal muhalefet hareketini oluşturan ve Osmanlıcılık ideolojisi ışığında mutlakiyete karşı meşrutî emellerle Osmanlı Devleti'ni parçalanmaktan kurtarmayı şiar edinen Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kuruluşu da Osmanlı entelektüel, siyasal ve düşünsel alanını zenginleştirmiştir.

Gelgelelim Osmanlı toplumunda millet sisteminin bakiyeleri olan gayrimüslim azınlıklar arasında da cemiyetleşme yükselen bir trend haline geldi. Daha da önemlisi ulusallaşma eğilimi ve etnisite merkezli kimlik arayışı, cemiyetleşmeyi tetikleyerek cemaat yapısının çözülme sürecini hızlandırdı.⁶⁹ Bir yanda seküler/laik karakterli cemiyetler, öte yanda dinî amaçlı ve ibadethane merkezli yardım ve dayanışma dernekleri ortaya çıkmaya başladı. Dolayısıyla ikinci kategorideki

63 Kazım Yetiş, "Beşiktaş Cem'iyet-i İlmiyyesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul 1992, s. 552-553.

64 M. Şükrü Hanioglu, "Cemiyet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul 1993, s. 329.

65 Mesut Çapa, "Kızılay", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 25, Ankara 2022, s. 544.

66 Alkan, a.g.m., s. 6.

67 Alkan, a.g.m., s. 6.

68 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Çevirenler: Mümtazer Türköne vd., İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 16.

69 Alkan, a.g.m., s. 8.

cemiyetlerin varlığı, özünde toplumsal bütünlüğe yönelik bir tehdidi de içermekteydi.

Bu dönemde Arnavutlar tarafından İstanbul'da "Cemiyet-i İlmiye-i Arnavudiye" (1879); Bulgarlar tarafından "Sadık Dostlar Birliği" (1861) ve "İstanbul Bulgar Okuma Evi/Kültür Cemiyeti/Kulübü" (1864?); Ermeniler tarafından İzmir'de "Sunie Cemiyeti" (1841), tiyatro eğitimi amaçlı "Asyalılar" (1866), eğitim amaçlı "Tibrodissasirazs/Okulseverler" (1870) ve "Peralı Ermeni Kadınlar Cemiyeti" (1861); Yahudiler tarafından da Selanik'te "Etz Haim/Yaşam Ağacı" (1874), İzmir'de "Terakki/Progress Cemiyeti" (1878) ve "İstanbul'da Süt Damlası Bayanlar Kolu" (1907) gibi cemiyetler kuruldu.⁷⁰

Rumlar arasında da cemiyetleşme oldukça yaygındı. Ortodokslar arasında daha çok Yunanistan merkezli bir dernekleşme eğilimi vardı.⁷¹ Bu cemiyetlerin belki de en bilineni, 1814'te Odessa'da kurulan Filiki Eteria'ydı (Dostluk Cemiyeti). Başında Çarın harp yaveri A. Ypsilantis'in bulunduğu, gizli onursal başkanlığını da bizzat Rus Çarının yaptığı bu cemiyet⁷², Yunan isyanında kilit bir rol oynamış, "büyük Yunanistan" düşüncesinin başta gelen savunucularından olarak Rumların Osmanlı'ya karşı kıskırtılmasında yoğun bir mesai harcamıştı. Rum cemiyetleri İstanbul başta olmak üzere, Kapadokya, Trabzon, Ege ve Balkanlar'da kümelenmişti. Alkan'a göre, Rum kültürü ve halk edebiyatı mirasının derlenmesinde önemli bir rol oynayan "Elinikos Filolopikos Silloğos/Rum Cemiyet-i İlmiyesi/Edebiyesi" (1861) Rum cemiyetleri içerisinde ünlüydü. 1860'lardan itibaren Rumlar arasında hayır amacı güden kadın dernekleri de ortaya çıkmaya başladı.⁷³

Son tahlilde, cemiyetleşme ile ulusallaşma olguları arasında birbirini destekleyen, güncelleyen ve birbirinden beslenen doğru orantılı bir ilişki söz konusuydu. Azınlık cemiyetleri, topluma yönelik faaliyetlerde bulunma kisvesi altında, ulusçu emel ve eylemlerine devam ederek

⁷⁰ Alkan, *a.g.m.*, s. 7.

⁷¹ Alkan, *a.g.m.*, s. 8.

⁷² Ortaylı, *a.g.e.*, s. 81.

⁷³ Alkan, *a.g.m.*, s. 7. Midilli Adası'nda Rumların kurduğu jimnastik cemiyetleri için bkz. (Salih Başkutlu-Sabri Özçakır, "Osmanlı İdaresi Zamanında Midilli Adasında Rumların Kurduğu Atlas ve Diagora Jimnastik Cemiyetleri ve Nizamnameleri", *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, 1, sy. 2 (Aralık 2020), s. 409-417).

imparatorluğun bekasına ciddi zararlar veriyorlardı. Alkan bu doğrultuda, bu tür cemaatlerin kısa süre sonra gizli siyasal dernekler kurduklarını, bağımsızlıkçı bir çizgide ilerlediklerini; hatta bu durumun okullar kurma, matbaa ve medya araçlarına sahip olma, akabinde ise cemiyetler ve gizli siyasal örgütler aracılığıyla bağımsızlık mücadelesi verme şeklinde yazısız bir kural halini aldığını belirtir.⁷⁴ Yerasimos da meseleye benzer şekilde yaklaşmıştır. Ona göre, 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı camiasında, çeşitli milletlerin bünyesinde kurulan dernek ve gruplaşmalar, ilk aşamada kendi geleneksel cemaatlerinin baskısından kurtulmaya çalışmalarına rağmen, kısa zamanda ulusal kimlikler yaratmışlar ve “*sivil toplum olmaktan çok, yeni kurulacak ulus-devletlerin iktidarlarını oluşturmuşlardır*”.⁷⁵

Hal böyleyken ulusçuluk, cemiyetlerin de katkısıyla Osmanlı etnik unsurları arasında canlı, popüler ve dinamik bir mefkure haline gelmiş, tam da bu nedenle, bilhassa 2. Abdülhamid döneminde devlet tarafından cemiyet mefhumuna, cemiyetlere veya cemiyet kurma taleplerine karşı temkinli ve şüpheli yaklaşmıştır. Rum ahalinin büyük bir kısmının “anavatan”a katılmaya yönelik şevk ve istekleri de bu yaklaşımı pekiştirmiştir.

II. Abdülhamid Döneminde Cemiyet-i Mezhebiye’nin Ortaya Çıktığı Konjonktüre Genel Bir Bakış

II. Abdülhamid döneminde, Cemiyet-i Mezhebiye’nin kurulduğu İstanköy Adası (Kos), Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaleti’nin Rodos Sancağı’na bağlı bir kazaydı. Eyalet ayrıca Sakız, Bozcaada, Limni, Midilli, İmroz ve Meis’ten oluşmaktaydı. İstanköy 1869’de mutasarrıflık haline getirildi. Sömbeki, Kaşot, Kalimnos adaları kaymakamlık olarak buraya bağlandı. 1873’e gelindiğinde İstanköy Sancağı İncirli, Astropalya, Kalimnos ve Leryoz nahiyelerini kapsıyordu. 1885 tarihli *Salnâme*’ye göre, adada 2366 Müslüman, 7679 Hristiyan, 33 Kiptî, 67 Yahudi bulunmaktaydı. Ayrıca, on yedi cami, sekiz kilise ve bir havra vardı.⁷⁶ Rodos Adası gibi

⁷⁴ Alkan, *a.g.m.*, s. 8.

⁷⁵ Stefanos Yerasimos, “Sivil Toplum, Avrupa ve Türkiye”, *Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik* (içinde), İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 16-17.

⁷⁶ Mahmut H. Şakiroğlu, “Cezâyir-i Bahr-i Sefid”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul 1993, s. 501; Feridun Emecen, “İstanköy”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 23, İstanbul 2001, s. 310.

İstanköy’de de ağırlıklı olarak Rum nüfus yaşamaktaydı.⁷⁷ Adalarda yerli Ortodoks halk ibadetlerini serbest icra edebiliyordu.⁷⁸

Yetersiz ve sınırlı kaynaklar, adanın ekonomik düzeyinde belirleyici parametreler arasındaydı. Yakub Ahbab ada üzerine yaptığı tezinde, temettuat defterlerine dayanarak kayda değer verilere ulaşmıştır. Buna göre, İstanköy’de XIX. yüzyılın ortalarında tarım ve hayvancılık gelir kaynakları açısından önemli bir yere sahip değildi.⁷⁹ Müslüman mahallelerinde zanaatın önemli bir yeri vardı. Toplam 70 hane reisi, zanaat kollarında faaliyet göstermekteydiler. Müslümanlar, özellikle bakkallık, balıkçılık, helvacılık, börekçilik, ekmekçilik, şerbetçilik, yoğurtçuluk, sakatatçılık, balcılık, katmercilik ve hamurculuk gibi gıda sanayisine yönelik alanlarda yoğunlaşmışlardı. Tekstil, kahve ve tütün sektörlerinde de aktiftiler.⁸⁰ Zanaat, gayrimüslimler arasında da yaygındı. 162 hane reisi zanaatla uğraşmaktaydı. Zanaat erbabı, % 42’lik bir orana tekabül etmekteydi. 162 hane reisinin 46’sı gıda, 28’ i tekstil, 5’i kahve ve tütün, 3’ü metalürji sektörlerinde; 80 hane reisi ise diğer sanayi kollarında faaliyet yürütmekteydiler.⁸¹

Ada, Anadolu’ya, Girit’e ve Mora Yarımadası’na yakınlığı nedeniyle stratejik olarak önemli bir mevkide olmakla beraber, tedhiş hareketlerine rahat bir alan sağlamaktaydı. 1864 yılında, İngiltere tarafından yedi adanın Yunanistan’a verilmesi, Yunan ulusçularını Ege adalarına yönelik olarak umutlandırmıştı. Bu bağlamda Tukin, Yunanlıların “büyük Yunanistan” kurma hayallerinin, 1864 yılında yedi adanın kendilerine verilmesiyle tekrardan uyandığı ve bu doğrultuda Yunanistan’ın Girit’i Osmanlılardan koparmak için burada ayaklanma başlattığı kanısındaydı.⁸²

Esasen Osmanlı arşiv belgeleri incelendiğinde, Devr-i Hamid’de Ege adalarının Yunan ulusal hareketinin odağında ve hedefinde olduğu

⁷⁷ Mustafa Kaymakçı-Cihan Özgün, *Rodos ve İstanköy Türklerinin Yakın Tarihi / Ege Denizinde Yükselen Sessiz Çığlık*, DT Yayıncılık, İzmir 2015, s. 16.

⁷⁸ Şakiroğlu, *a.g.m.*, s. 501.

⁷⁹ Yakup Ahbab, *Yakın Dönem Tarihimizde İstanköy Adası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009, s. 115.

⁸⁰ Ahbab, *a.g.t.*, s. 165-167.

⁸¹ Ahbab, *a.g.t.*, s. 176.

⁸² Cemal Tukin, “Girit”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 14, İstanbul 1996, s. 89.

somut bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Yunanlılar birçok yöntem ve araçla adalarda yaşayan Rumları kışkırtmaya ve ayaklandırmaya çalışmışlardır. Bu muzır faaliyetlerde, cemiyetler önemli bir rol oynamıştır.

Sözgelimi “Dersaadet Esbak Müddeiumumisi Muavini Köleleri” İsmail Hakkı Bey imzalı 22 Ağustos 1892 tarihli belgede, “*Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetini teşkil eden adaların nezâket ve ehemmiyet-i mevkileri*”ne yönelik çok önemli bilgiler yer almaktadır. Buna göre, bazı Yunanlılar adalar halkını “*tahrîk ve daire-i fesâdlarına almak için*” hocalık sıfatıyla mekteplere girmekte; gizli gizli fesatlar çıkararak halkın zihnini bulandırmaktaydılar. Hatta Midilli Adası’nda “*büyük bir fesâdın alevlenmesine*” sebep olacakları haber alınmıştı. Bu tarz cemiyet ve komisyonların teşkili yasak olmasına rağmen “Mekâtib-i Hristiyâniye Cemiyeti” adıyla kurulan “*bir heyet-i fesâdiyyenin himayesiyle*” Midilli Mekatib-i Kebiri müdür ve muallimliğine tayin edilen ve Yunan tebaasından olan Giritli oğlu Ligor Vernardaki ismindeki fesede, birkaç bin kişiyle “*bir vukuat-ı müteessifâne çıkarmak üzere*”ydi. Durumu haber alan Osmanlı tebaası ahali, “*işin önünü almak için hemen cemiyetin*” dağıtılmasını ve fesat çıkaranların reisi olan Ligor Vernardaki’nin süratle oradan sürülmesini talep etmişlerdi. Durumun telafisi için (teskin ve asayişin muhafazası) gerekli muamelelerin bir an evvel yapılması elzem olduğu halde, konuyla ilgili Babialî’ye henüz malumat dahi verilmemişti.⁸³

Ege adalarında, Osmanlı Rumlarını kışkırtmaya yönelik faaliyetlerde bulunan bir cemiyet de Adelfotis Omonia’ydı (Kardeşlik Birliği). Sadrazam Ferid (Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa) imzasıyla Dahiliye Nezareti’ne gönderilen bir zeyilde, merkezi Atina’da olan mezkûr cemiyetin Osmanlı Rumları arasında “*bir ittihad-ı vatanperverâne husûle getirmek*” amacıyla olduğu, Anadolu’nun büyük şehirlerinde şubeleri ve “*Bahr-i Sefid Cezayir-i sagîresi gibi*” mevkilerde birer memuru bulunduğu, ancak cemiyetin dağıtıldığı bildiriliyordu.⁸⁴

Osmanlı adalarına yönelik Yunanistan merkezli yoğun silah kaçakçılığı da bölgede tansiyonu arttırmaktaydı. Serasker Rıza Paşa’nın bildirdiğine göre, Sakız Sancağı’na bağlı olan Kalimboz Adası ahalisine

⁸³ BOA. Y.PRK. AZN. 6/32, lef: 1 (H. 10.06.1308). Belgenin çevirisi için bkz. ek-1.

⁸⁴ BOA. DH.MKT. 593/7, lef: 17 (H. 02.12.1320). Belgenin çevirisi için bkz. ek-2.

Yunanistan'dan silah ve muzır maddeler ithal ve nakledilmekteydi. Kaçakçılar, "Reji Tenbakü İdare"sine dahi karşı duruyorlardı. Ada ahalisi, "her vakit bir gürültü çıkarmaya meyl" etmekte ve "bu cüretleri de" adada Osmanlı askerinin bulunmamasından ve zaptiyenin azlığından kaynaklanmaktaydı. Bu nedenle "Rodos'taki iki bölükten yahud İzmir'de mevcut asâkir-i şâhânenen bir bölüğün daimî surette" adada bulundurulması ve "Rodos'a memur Hanya vapur-ı hümâyununun dahi" bir müddet Kalimboz'da demir atması yerinde olacaktı.⁸⁵

Yunanlıların özelde Cezayir-i Bahr-i Sefid ve genelde ise Osmanlı Rumlarına yönelik ifsat faaliyetlerinin önemli bir parçasını, kuponlar aracılığıyla topladıkları yardımlar oluşturmaktaydı. Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti dahilindeki Yunan mektepleri ve konsolosluklarınca toplanan yardımların büyük kısmı "teşekkül etmiş olan fesâd komitesine tahsis" ediliyordu.⁸⁶ Konuyla ilgili bir jurnalde, Yunanlıların aleyhlerine geliştiğini düşündükleri Makedonya meselesi nedeniyle hırslarına uyarak askerlerini düzenleyip talim ettirdikleri; "Etniki Eteryâ cemiyet-i fesâdiyesi"ne bağlı bir çetenin sınır tecavüzünde bulunduğu; dahası Makedonya, Yanya, Dersaadet ve Cezayir-i Bahr-i Sefid'de kuponlar aracılığıyla yardım toplanması işinde, yani "fesad îkâ"ında Yunan Hariciye Nezareti memurlarından olan Kaçaron'un görevlendirildiği bilgileri kayıtlıydı.⁸⁷

Muzır neşriyat da Osmanlı adalarında yaşayan Rumları kışkırtmada önemli bir propaganda aracıydı. Devlet, bu yayınları sistematik ve yoğun bir şekilde denetlemekte ve bunlara karşı gerektiğinde önleyici müdahalelerde bulunmaktaydı. Mesela "İstanköy Rûsûmât İdâresi'nce zapt edilip İstanköy Kaimmakamlığından" gönderilen on dokuz adet kitaptan Rumca olan on yedisi sakıncalı bulunup "muâmele-i lâzimesi îfâ olunmak üzere" iade edilmişti.⁸⁸

Bazı neşriyat, yapılan incelemeler sonucunda sakıncalı görülmemiş, hatta bu durum yetkililer tarafından şaşkınlıkla karşılanmıştı. Öyle ki İstanköy Rûsumat Müdüriyeti'ne bağlı Kalimnoz Rûsumat İdâresi'ne

⁸⁵ BOA. Y. MTV. 105/76, lef: 2 (H. 26.03.1312).

⁸⁶ BOA. DH. MKT. 2445/67 (H. 21.09.1318).

⁸⁷ BOA. Y..PRK.AZJ. 38/104, lef: 1 (R. 09. 04. 1315). Belgenin çevirisi için bkz. ek-3.

⁸⁸ BOA. MF.MKT. 545/54, lef: 1 (H. 08.07.1318).

gelen yabancı kitap, risale ve diğer evrakta, mahalli hükümetçe yapılan muayeneler sonucunda, muzır bir duruma rastlanmadığı bildirilmişti:

“İstanköy Rüsûmât Müdüriyeti mülhakatından Kalimboz Rüsûmât İdaresi’ne vürûd eden kitap ve resâil-i ecnebiyye ve evrak-ı saire alelusul hükümet-i mahalleye gönderilen muayene ettirilmekte ise de bir gûnâ mazarratları olmadığı beyanıyla iade olunmakta idüğünün ve şimdiye kadar muayene olunan şeyler meyanında muzır olanlarına tesadûf edilmemesi şayan-ı dikkat olup (...)”.⁸⁹

Öte yandan arşivde, Yunan propagandalarına karşı bazı Rumların Osmanlı lehine faaliyette bulunduklarına ve bunun sonucunda devlet tarafından ödüllendirildiklerine dair kayıtlar da mevcuttur. Şöyle ki Girit’te “*cemiyet-i fesâdiye tarafından neşredilmiş olan ilannâmeye*” uyarak bazı Hristiyan memurlar görevlerini terk etmiş, bir kısmı “eşkiyaya” katılmış ve bazıları da Yunanistan’a firar etmişlerdi. Bu süreçte, “*meclis-i idâre-i vilayet azasından Yani Lupa Efendi ile diğer iki*” arkadaşı Osmanlı yönetimi lehine “*bazı teşebbüsât-ı hayırhâhânede*” bulunmuşlardı. Ancak bu girişimlerinin duyulması ve “cemiyet-i fesâdiyece” cezalandırılacakları ihtimali üzerine, bunlardan ikisi Dersaadet’e ve biri İzmir’e gizlice gitmişlerdi. Nihayetinde gösterdikleri “*sadakat ve hüsn-i hidmetleri*” nedeniyle uygun birer memuriyete yerleştirilinceye kadar bu şahıslara “atıyye-i seniyye” tahsis edilmiş ve Lupi Efendi’nin iki oğlu ücretsiz olarak Mekteb-i Sultânî’ye kabul edilmişti.⁹⁰

Tüm bu önlem ve girişimler bir yana, tarihsel arenada Yunan ulusçuluğunun adalardaki etkisine karşı Osmanlılar tarafından gösterilen reflekslerin belki de en ciddi ve sert: Dömeke Meydan Muharebesi’ydi (1897). Girit Adası’nda yaşayan Rumların Etniki Eterya Cemiyeti’nin de kışkırtmalarıyla 1866’da isyan etmeleri ve isyan akabinde adanın Müslüman halkının büyük bir zulme uğraması sonucunda çıkan savaş, Osmanlı zaferiyle sonuçlandı.⁹¹ Savaş

⁸⁹ BOA. MF. MKT. 777/56, lef: 1 (H. 20.02.1322).

⁹⁰ BOA. DH. MKT. 2204/37, lef: 1 (H. 06.01. 1317).

⁹¹ Sabri Can Sannav-Cem Turan, “Askeri Zaferden Diplomatik Yenilgiye Bir Örnek: 1897 Dömeke Meydan Muharebesi ve Sonrasında Meydana Gelen Gelişmeler”, *Turkish Studies*, Sayı 4, c. 14 (2019) s. 989-1000.

neticesinde, Yunanlıların Girit hayali geçici olarak hezimete uğradığı gibi Osmanlı askerlerine Atina yolu açıldı.

İşte Cemiyet-i Mezhebiye, böyle bir siyasal ve ideolojik ortamda kuruldu. Devlet, bu konjonktür nedeniyle cemiyetlere karşı şüpheyile yaklaşıyor ve savunma refleksleri geliştiriyordu. Bu itibarla Alkan'a göre, cemiyet kavramı, Osmanlı yöneticilerinin zihninde çetecilik, örgütçülük veya "cemiyet-i fesadiye" gibi olumsuz çağrışımlar uyandırıyor, hatta II. Meşrutiyet'e kadar cemiyet ile şirket genelde aynı anlamda kullanılıyordu.⁹²

Kuvveden Fiile Çıkamamış Bir Cemiyet: Cemiyet-i Mezhebiye

Resmîyet Kazanma Talebi ve Hedefleri

II. Abdülhamid devrinde Cemiyet-i Mezhebiye'nin kuruluşuna resmîyet kazandırma süreci, İstanköy metropolitinin girişimleriyle başlamıştır.⁹³ Metropolit tarafından Cezayir-i Bahri Sefid Kaymakamlığı'na iletilen M. 20 Ağustos 1900/ R. 7 Ağustos 1316 tarihli dilekçede/arıza, cemiyetin faaliyetlerini resmî olarak başlatma isteği bildirilmiştir. Dilekçede metropolit, padişahın cülusunun yirmi beşinci sene-i devriyesine erişildiğinden, bu hayırlı vesile münasebetiyle İstanköy'de kurulan, amaçları arasında "mezhebe" ve ahlakın ıslahına ilişkin öğretim (talim) faaliyetleri, İstanköy'deki arazilerin potansiyellerine göre değerlendirilmesi ve "fen-i ziraat" ve zanaatın (hırfet) ıslahı ile gelişimi olan "Cemiyet-i Mezhebiye" isimli esnaf cemiyetinin açılış töreninin kararlaştırıldığını ifade etmiş ve cemiyetin himayesini yetkililerden rica etmiştir.⁹⁴

Metropolid imzalı bir diğer dilekçede, padişahı metheden cümlelerden sonra, hem "*ahlak ve dinîyye ve mâneviye*" gibi alanlarda faaliyette bulunma hem de ziraatla meşgul olan ada ahalisine ziraat fenini yayma, öğretme ve geliştirme amacıyla olan cemiyetin himaye altına alınması talep edilmişti. Dilekçenin devamındaki bilgilere göre, fikirleri aydınlatan (münevverü'l- efkâr) bir zat olan padişahın ziraatın

⁹² Alkan, *a.g.m.*, s. 6.

⁹³ II. Abdülhamid Dönemi'nin detaylı bir incelemesi için bkz. Orhan Örs, *Osmanlı'nın Kürt Siyaseti (1876-1909)*, Nubihar Yayınları, İstanbul 2019, s. 17-493.

⁹⁴ BOA. DH. TMIK.M. 97/29, lef: 9. Dilekçenin tam çevirisi için bkz. (ek-4).

gelişimine yönelik arzusu doğrultusunda ve “*fen-i ziraatın ıslahı ve terakkisi maksadıyla*” bölgeye özel bir heyetin tayin edilmesi de Cemiyet-i Mezhebiye’yi düzenlenme (tanzimat) çalışmalarını hızlandırmıştı.⁹⁵

Kanunnâmesi Işığında Kurumsal Kimliği

Cemiyetin kurumsal yapısına ve işleyiş mekanizmalarına dair çok önemli verileri içeren kanunnâmesinin Osmanlı Türkçesi ve Rumca nüshaları⁹⁶ da Osmanlı yetkililerine takdim edilmişti. Osmanlı Türkçesi olarak kaleme alınan ve çalışmamızın ekler kısmında tam çevirisini verdiğimiz yedi bölüm ve yirmi altı maddeden oluşan kanunnâmede⁹⁷, cemiyetin kuruluş amacı, faaliyetleri, kuralları, yönetim kadrosu, üyelerinin yetki ve sorumlulukları, gelirleri, kurulacak meclisin görevleri, seçim usulü, söylev ve fikirler ile ilgili maddeler yer almaktaydı.

Kanunnâmenin birinci maddesinde, üyelerinin terbiyeleri ve fikrî gelişimleri, faydalı bilgilerin yayımlanması ve yayınlştırılması, okullara yardım sağlayacak vasıtaların temini gibi hususlarla meşgul olmak üzere İstanköy’de “Cemiyet-i Mezhebiye” unvanıyla bir cemiyetin kurulduğu; ikinci maddede, cemiyetin doğrudan “*İstanköy metropolitinin nezâret ve riyâseti*” altında bulunacağı; üçüncü maddede, cemiyetin hayırlı amaçlarını temin edecek birer kiraathâne ve kütüphânenin kurulacağı, ziraat ilmi, zanaat ve diğer sanatların gelişimine yönelik kitapların hazırlanması ve bulundurulmasına gayret edileceği, “*bununla beraber münhasıran sanayi-i mezkûreye*” yönelik işlerde cemiyet yönetiminin onayı üzerine gerekli hocalardan (muallim) ders alınacağı; dördüncü maddede, cemiyet içerisinde mezhepsel ve siyasi tartışma ve çekişmelerin kesinlikle yasak olduğu; beşinci maddede ise cemiyetin gelirlerinin üye sıfatıyla kaydedilecek şahıslar tarafından verilecek bedelden, her üç veya altı ayda ödenecek iane bedellerinden, dışarıdan olağanüstü olarak tedarik edilecek paradan ve cemiyete “*ihsan veyahut veraset suretiyle verilecek akçeden*” oluşacağı bildirilmiştir.

Sırasıyla diğer maddelerin içeriği ise şöyledir: Cemiyet üyeleri, seçme ve seçilme hakkına ve sadece özel maddede (madde-i mahsûsa)

⁹⁵ BOA. DH.TMIK.M. 97/29, lef: 8 (R. 07.06.1316).

⁹⁶ BOA. DH.TMIK.M. 97/29, lef: 6.

⁹⁷ Bkz. (ek-5).

belirlenen ve sınırlanan kısımlarda yazılı meselelerden bahsetmek ve görüş bildirmek yetkisine sahip oldukları gibi, ayrıca kurulacak mecliste hazır bulunup cemiyetçe kendilerine verilecek görevlerin yerine getirilmesinden de sorumluydular. Üye olacak şahıslar, kayıt parası olarak *“bir çarık? ve iane bedeli olmak ve her üç ayda yahut altı ayda”* takside bağlanmak suretiyle yıllık altmış veya otuz altı kuruş ödeyeceklerdi (6. madde).

Fahrî olarak kabul edilecek üye, daimî üye gibi mecliste ve müzakerelerde bulunabilecek ise de şahsî/özel maddelerden kaynaklanan (mevâdd-ı zâtiyyeden münbais) müzakerelerde gizli oy olmayacaktı (7. madde).

Cemiyet üyesi olup işbu kanunnâmece belirlenen taahhüt edilmiş parayı ödemeyen veya davranışları ve hareketleri sebebiyle cemiyetin şanına, itibarına ve kuruluş amacına zarar veren şahsın, cemiyetin idare meclisinin teklifi üzerine kaydı silinebilecekti (8. madde).

Cemiyette -ikinci maddede beyan olunduğu üzere- başkandan (reis-i nizâmî), bir başkan yardımcısından, bir kâtipten, bir kütüphane memurundan, bir sandık eminden ve iki üyeden oluşan bir idare meclisi kurulacaktı. Meclis üyeleri, bütün cemiyet üyelerinin tamamı *“hazır olduğu halde”* gizli oy ve oy çokluğu usulü ile seçilecekti. Başkanın memuriyet süresi iki seneydi (9. madde).

İlk defa seçilen ve tayin edilen başkan, meclis huzurunda eski başkandan devraldığı muameleleri ve hesapları yönetecekti. İlk kurulan mecliste, cemiyetin gelir-gider durumunu (muvazene) düzenleyecek, ikinci mecliste ise her ikisini tasdik edecekti. Meclis başkanı ayrıca, cemiyetin kuruluş zamanına denk gelen günde *“vakte münasip bir”* konuşma yapacaktı (10. madde).

Meclis üyeliğinden kesin olarak vazgeçen şahısların yerine, seçimde en fazla oy alanlar tayin olunacaktı (11. madde).

Meclis başkan yardımcısının, mekteplerin teftiş heyeti üyesinden olması şarttı (12. madde).

Meclis, başkanın, başkanın bir engelinin (mâni-i şer’isi) olması durumunda başkan yardımcısının daveti üzerine her ayda iki veya icap ederse iki defadan fazla ve olağanüstü olarak toplanacaktı. Mecliste

başkan veya yardımcısı hazır bulunduğunda kurula (heyet), usulünce teşekkül etmiş gözüyle bakılacaktı. Kişiye has/özel maddelere gizli olarak oy verilecekti (13. madde).

Cemiyetin işlerinde ve diğer hususlarda vekalet etmek, idare meclisinin toplantılarıyla müzakerelerinin başlangıcını ve sonunu bildirmek, hazır bulunanların önerilerini ret ve kabul ile üyelerden gereğinden fazla beyanatta bulunanları susturmak, üzerinde durulan konuları oya sunmak, *“tedârik edilecek lâyiha”* ve diğer evrakı imzalamak, *“zabıt varakasıyla diplomaları ve para poliçelerini”* onaylamak, sandık emininin kitap ve diğer defterlerini saymak ve imzalamak, kısaca *“işbu kanunnâmenin”* bütün şartlarını tamamen uygulamak görevleri meclis başkanına, başkanın bir engeli olması durumunda ise başkan yardımcısına aitti (14. madde).

Cemiyette istihdam edilecek başkatibin görevleri: cemiyetin evrak ve defterleriyle mührünü muhafaza etmek, haberleşmeler ve yazışmalarla (muhaberat) ilgili işlerle meşgul olmak, üye olacak şahısların isimlerini özel bir deftere kaydetmek, cemiyetin resmî evrakını (muharerât) cemiyet başkanıyla ortak olarak imzalamak ve *“gidip gelen kağıtların kaydını tutmaktan ibaret”* idi. Adı geçen başkatibin bir engeli olması durumunda, yerine geçici olarak üyelerden biri tayin olunacaktı (15. madde).

Cemiyette kurulacak kütüphanenin görevlisi, kitapların ve diğer evrakların muhafazasından ve kaybolan kitapların tazmininden sorumluydu (16. madde).

Meclis üyelerinin istifası meselesi, meclis başkanı veya yardımcısı aracılığıyla *“arz ve teklif”* olunacaktı. Adı geçen istifanâmelerin kabulü, cemiyet meclisinin oyuna tabi olacaktı (17. madde).

Cemiyetin müzakereleri açık (alenî) olacak; müzakerelerde sadece üyeler hazır bulunacak; mecliste üyelerin yarısından bir fazla üye hazır bulunursa kurul, tamamen teşekkül etmiş kabul edilecek ve bulunmadığı taktirde sonraki güne ertelenecekti. Ertelenen güne gelindiğinde üyelerden kaç mecliste bulunursa bulunsun kurul geçerli olarak kabul edilecek, ancak bu durumda toplanan üye sayısı dörtte birden az olmayacaktı (18. madde).

Cemiyetin toplantıları düzenli ve bazen olağanüstü şekilde olacaktı. Olağanüstü olarak yapılan müzakereler, meclis başkanının daveti üzerine icrâ edilecekti (19. madde).

Mecliste yapılan müzakerelerin zabıt varakası kayıt ve tasdik edilecek; bununla beraber tarih bakımından önemi ve faydası olan evrak okunacak ve gerektiğinde bahse konu olan maddeye yönelik öneriler başkan tarafından oylamaya sunulacaktı (20. madde).

Her sene temmuz ayının ilk pazar gününü cemiyet başkanı veya yardımcısı tarafından cemiyet üyeleri genel toplantıya davet olunacaktı. Tamamen kurulmuş olan heyet huzurunda, sona eren sene zarfında gerçekleşen muameleler ve hesap defterleri başkatip ile sandık emini tarafından ayrıntılı olarak mecliste hazır bulunan üyelere gösterilecek ve okunacaktı. Devamında meclis üyelerinin ilk defa seçimi şöyle olacaktı: gerekli vasıfları taşıyıp itibar ve genel güven kazanmış şahıslar, mecliste hazır bulunan cemiyet üyeleri tarafından seçilmiş meclis üyesi olarak gösterilecek ve teklif olunacaktı. Sonra meclis başkanının özel alametini (işaret-i mahsûsa) taşıyan beyaz bir kâğıt parçası üzerine vicdanen uygun görülen şahısların isimleri, oy kullanacak kişiler tarafından yazılacak ve buna göre seçim sonuçlanacaktı. Seçim varakalarının toplanması ve tasnifinden sonra, seçim zamanına kadar hazır bulunmayan cemiyet üyelerinin sonradan oy vermesi caiz değildi. İlk defa seçilen altı üye ve başkan tarafından müzakereyle başkan yardımcısı, sandık emini, başkatip ve kütüphane nazırı tayin edilecekti. Ayrıca zikredilen genel toplantıda başkanın *"tensib ve kararı üzerine geçen sene zarfında cereyan eden"* hesapların soruşturulması ve incelenmesi ile meşgul olmak üzere gizli veya açık oy ile bir teftiş heyeti seçilecek ve tayin edilecekti (21. madde).

Her sene sonunda teftiş heyeti tarafından incelenecek hesapların (muhasabât) sonucunu içeren layiha, ilk meclisin toplantısında okunacak ve yeni *"riyâset heyeti tarafından cemiyetin"* mevcut senesinin bütçesi (muvazene) düzenlenecek ve arz olunacaktı (22.madde).

Kanunnâmenin ilk maddesinde beyan edilen maddelerden bahisle söylenecek nutuk ve kaleme alınacak düşünceler, cemiyet başkanlığınca uygun görüldükten ve onaylandıktan sonra alenen okunacaktı (23. madde).

Cemiyetin kullanacağı mührün ortasında “*haç alameti ve etrafında da büyük*” harflerle “*add İstanköy fi sene 1900 ve ‘Cemiyet-i Mezhebiye’ ibaresi*” yazılı olacaktı (24. madde).

İdare meclisi üyeleri de dahil olmak üzere cemiyet üyeleri, on beş üyeden az ise cemiyet feshedilmiş sayılacağından böyle bir durumda ortaya çıkacak para, gelecekte “*öyle bir cemiyetin tesisine*” sarf edilmeyip, ancak senelik hasılat okulların yararına “*sarf ve hasr*” edilecekti (25. madde).

Son olarak kanunnâme, ana maddelerine “*halel gelmemek üzere*” değiştirilebilecek ve düzeltilebilecek ise de bu durum bütün cemiyet üyelerinin ve cemiyet başkanının hazır bulunduğu genel mecliste verilecek karar ile gerçekleşebilecekti (26. madde).

Kuruluş Talebi Sonrasında Gerçekleşen Bürokratik Süreç ve Faaliyete Geçememe Nedenleri

Cemiyetin resmi açılış töreni talebi ve kanunnâmesinin takdimi, Cezayir-i Bahr-i Sefid Kaymakamlığı, Maarif Nezareti, Dahiliye Nezareti ve Adliye ve Mezahib Nezareti arasında ciddi bir bürokrasi trafiğinin yaşanmasına neden olmuştur.

Öncelikle Cezayir Bahr-i Sefid Valisi Abidin Paşa imzasıyla Maarif Nezareti’ne gönderilen 18 Eylül 1900 tarihli belgede, İstanköy metropolitenin gönderdiği tahriratın valinin eline geçtiği, ancak talep edilen hususların örneğine geçmişte rastlanmadığı ve cemiyetin asıl amacının ne olduğunun “*vilayetçe de meçhul bulunmuş*” olduğu belirtiliyordu.⁹⁸

Dahiliye nazırından yine Maarif Nezareti’ne sevk edilen 27 Kasım 1900 tarihli bir diğer belgeden, cemiyetin yirmi altı maddeden oluşan talimatnâmesinin Tesrî-i Muamelât Komisyonu tarafından incelendiği ve cemiyetin teşkiline kuşku ile bakıldığı anlaşılmaktadır. Belgede, İstanköy metropoliti tarafından gönderilen yazıda ve yirmi altı maddeden oluşan talimatın başlığında (serlevha) “*İstanköy’de müteşekkil Cemiyet-i Mezhebiye ünvanlı esnaf cemiyeti*” tanımlamasının yapıldığı; talimatnâmenin birinci ve ikinci maddelerinde adı geçen cemiyetin

⁹⁸ BOA. MF.MKT. 534/15, lef:1 (H. 23.05. 1318).

kurucusunun ve başkanının metropolit olduğu; cemiyetin faydalı bilgilerin yayınlanması ve yayılmasıyla meşgul olacağı (malûmât-ı nâfia neşr ve tâtımına medâr olacak vesâitin istihsali) ve talimatnâmenin diğer maddelerinin cemiyet üyelerinin seçilme şekli, görevleri ve gelirlerin (toplanılacak akçenin) toplanma tarzıyla ilgili olduğu ifade ediliyordu.

Ancak belgenin devamında “cemiyet-i ilmiye” adıyla taşralarda kurulan ve kurulmakta olan “birtakım şirketlerin” durumlarının araştırılması ve hükümetten ruhsat alınmadıkça bundan böyle “hiçbir şirketin teşekkülüne müsaade” olunmayacağı gibi hususların padişah iradesiyle iktiza ettiği bildiriliyordu. Dahası Cezayir Bahr-i Sefid Vilayeti’den beyan edildiğine göre, cemiyetin asıl amacının ne olduğu bilinmemekteydi. Kaldı ki “Teskî-i Muamelât Komisyonu”nda yapılan incelemeler sonucunda böyle bir cemiyetin kuruluşu sakıncalı bulunmuştu.⁹⁹

Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa imzasıyla Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 17 Aralık 1900 tarihli belgede ise cemiyetin hangi amaç ile kurulduğunun ve ilerideki tehlikeli girişimlerinin (hatar-ı harekât) “neden ibaret olacağı”nın keşfedilemeyeceği, üstelik cemiyetin nizamnâmesine bakıldığında “mektepe şeklinde bir ilmî heyetten” meydana gelmediğinin anlaşıldığı bildirilerek cemiyete ruhsat verilip verilmemesi ve üyelerinin araştırılması işinin Maarif Nezareti’nin uhdesinde olmadığı belirtilmiştir. Çünkü Ahmed Zühdü Paşa’ya göre, Cemiyet “Cemiyet-i Mezhebiye şeklinde” kurulduğundan ilgili muamelelerin Adliye Nezareti tarafından yürütülmesi gerekmektedir.¹⁰⁰

Bu sefer konu, Adliye ve Mezahib Nezareti’ne intikal etmiş ve Adliye ve Mezahib Nazırı Abdurrahman Nureddin Paşa tarafından Dahiliye Nezareti’ne gönderilen yazıda, önceki satırlarımızda ifade edilen hususlar tekrarlanarak gayrimüslimler tarafından “Cemiyet-i Mezhebiye unvanıyla bu gibi cemiyetler”in kurulmasının örneğine rastlanmadığı, cemiyete müsaade edilmesinin “mahzurdan salim olamayacağı

⁹⁹ “Müsaade itası mahzurdan gayr-ı salim görüldüğüne binaen”, BOA. MF. MKT. 534/15, lef: 3 (H. 04.08.1318). Belgenin tam çevirisi için bkz. (ek-6).

¹⁰⁰ BOA. DH. TMIK.M. 97/29, lef: 3 (H. 24.08.1318).

hakkında komisyonca beyan olunan” kanaatin isabetli olduğu ve bu bakımdan gereğinin yapılacağı bildirmiştir.¹⁰¹

Cemiyetin, eğitime ve ilme yönelik faaliyetlerde bulunacak bir esnaf cemiyeti olduğu iddiasıyla ortaya çıkışı, ancak kanunnâmesinde yapılan incelemeler sonucunda *“mektep şeklinde bir ilmî heyetten”* meydana gelmediğinin anlaşılması bir yana, isminde geçen *“mezhep”* ifadesi de bürokraside ciddi şüpheler yaratmıştır. Nitekim Arapça *“مذهب”* sözcüğü, *Kamus-ı Türkî*’de dört anlamı içeren bir sözcük olarak kayıtlıdır: *“Gidilen ve yürünen yer, yol, tarîk”; “İlim ve felsefede ittihâz olunan tarîk, meslek”; “Dîn” ve “Bir dinin şubelerinden beheri.”*¹⁰² Bu anlam genişliği dikkate alındığında, “Cemiyet-i Mezhebiye”nin bir meslek, zanaat, ilim veya ekolle ilgili bir cemiyet mi yoksa dinî veya mezhepsel bir dernek ya da yapılanma mı olduğuna dair kesin bir şey söylenememektedir. Bununla birlikte, dönemin siyasal ve ideolojik hususiyetleri de hesaba katıldığında, “cemiyet neden faaliyete geçememiştir?” sorusunun cevabı ortaya çıkmaktadır.

Netice itibariyle “Cemiyet-i Mezhebiye” Sultan Abdülhamid’in cülusunun sene-i devriyesine denk getirmek istediği açılış törenini gerçekleştirememiş, Osmanlı topraklarında faaliyet yürütememiş, bu bakımdan da Osmanlı tarihinde ölü doğmuş bir cemiyet olarak kayda geçmiştir.

Sonuç

Modern sivil toplumun inşası, toplumsal bünyede ve devlet-toplum ilişkilerinde devrim niteliğinde gelişmelere yol açmıştır. Bilhassa cemaatten cemiyete geçiş olgusu, toplumsal ilişkileri daha bireysel, akılcı, seküler ve pratik bir hale getirmekle birlikte, ulusal kimliklerin gelişiminde dahi önemli bir rol oynamıştır. Bu yapısal dönüşüm, geleneksel cemaat yapısının tedricen tasfiyesine de neden olmuştur. Bu bakımdan 19. yüzyıl, cemiyetlerin ulusal hareketler ile kaynaştığı ve bu açıdan gelenekselin kısmen ve tedricen geri planda kaldığı bir yüzyıldır.

Kaldı ki mezkûr yüzyılda, modern toplum dinamikleri başta cemiyetler olmak üzere bütün değişkenleriyle Osmanlı bünyesinde dahi

¹⁰¹ BOA. DH.TMİK.M. 97/29, lef: 10 (H. 21.11.1318).

¹⁰² *Kâmûs-ı Türkî*, Müellifi: Şemdeddin Sami, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317, s. 1317.

kuvveden fiile çıkmaya başlamıştır. Her ne kadar cemiyetleşme olgusu, Osmanlı-Türk toplumunun çağdaşlaşmasında önemli bir işleve sahip olsa da imparatorluğun çok uluslu yapısının bir sonucu olarak etnisite merkezli bağımsızlık girişim ve taleplerini kurumsal bir temelde tetiklemiştir.

Bu girişimler, Ege adalarında da güçlü bir şekilde hissedilmiştir. Nitekim İstanköy Adası da dahil, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi altında bulunan Ege adaları, giderek Yunan ulusal hareketinin odaklandığı bir bölge haline gelmiştir. Yunan ulusçuları, bölgeyi "büyük Yunanistan"ın veya "kadim Bizans"ın bir parçası olarak görmekteydiler. Dolayısıyla bölgede yaşayan Rumlar, birçok araç, teknik ve yöntem ile imparatorluktan koparılmaya çalışılmıştır. Bu araçlardan birisi de ulusçu hareketlerle organik bağı bulunan cemiyetlerdi. Kültüre, bilime ve eğitime yönelik toplum kuruluşları imajı altında, Yunan ulusal kimliğini destekleyen ve geliştiren bu cemiyetlerin birçoğu, kısmen Yunan tehdit ve ifsat hadiselerinin de faileriydiler. Haliyle Ege adalarında, merkez-çevre ilişkisi giderek sorunlu bir hale geldi.

Bu gelişmelerin farkında olan II. Abdülhamid ve yönetimi, azınlıklardan gelen her türlü cemiyet kurma taleplerine karşı temkinli ve mesafeli bir duruş sergilemişlerdir. Talepler, Osmanlı bürokrasisi tarafından büyük bir ciddiyet, titizlik ve dikkatle incelenerek mevcut cemiyetler ve cemiyet kurma teşebbüsleri devlet kontrolü altına alınmıştır.

Bir "esnaf cemiyeti" imajı çizen, eğitim-öğretim alanında ve ziraatın gelişimi noktasında girişimlerde bulunacağını beyan eden Cemiyet-i Mezhebiye, 1900 yılında tam da böyle bir atmosferde kuruluşuna resmîyet kazandırmaya çalışmıştır. Bu çabalar, İstanköy metropolinin ilgili makamlara gönderdiği ve cemiyet için resmî açılış izni istediği dilekçeyle somutlaşacaktır. Metropolün dilekçesinde, cemiyetin amaçlarının mezhebe ve ahlakın düzeltilmesine yönelik eğitim faaliyetleri, ziraat ve zanaatın ıslahı ve terakkisi olduğu bildirilmiş; metropolit imzalı bir diğer dilekçede ise "*ahlak ve dinîye ve mânevîye*"ye yönelik öğretim ve geliştirme faaliyetlerinin altı çizilmiştir.

Cemiyetin, esasen Osmanlı topraklarında cemiyetleşme sürecinin prosedürüne, hukukî alt yapısına veya cemiyetlerin kurumsal yapılanma ve işleyiş mekanizmalarına dair detayları tüm boyutlarıyla gözler önüne

seren yirmi altı (26) maddelik ve bir nüshası Rumca diğer nüshası Osmanlı Türkçesi olarak kaleme alınan kanunnâmesinde hedefleri, üyelik kriterleri, uyulacak kurallar, yönetim kadrosu, idare meclisinin personel yapısı, meclisin işleyiş süreci, meclis üyelerinin seçimi, azil şartları veya gelirleri gibi hususlar kayıtlıdır. Bu bakımdan cemiyetin, ciddi bir kurumsal planlama ve mevzuat ile yola çıktığı görülmektedir.

Ancak Osmanlı Rumlarının Yunan ulusçuları tarafından gerçekleştirilen müdahale ve operasyonlarla mütemadiyen kısıktıldığı bir bölgede, varlık sahasına girmeye çalışan cemiyetin kuruluş hamleleri, sistematik olarak denetlenmiş ve neticede cemiyete yönelik kaygı ve şüpheler, ilgili kurumlar arası yazışmalar aracılığıyla kayıt altına alınmıştır.

Nitekim yapılan incelemelerle, *“Cemiyet-i Mezhebiye unvanıyla bu gibi cemiyetler”*in kurulmasının örneğine rastlanmadığı, cemiyetin hangi amaç ile kurulduğunun ve ilerideki tehlikeli girişimlerinin (hatar-ı harekât) nelerden *“ibaret olacağı”*nın kestirilemeyeceği, cemiyetin *“mektepe şeklinde bir ilmî heyetten”* meydana gelmediğinin anlaşıldığı şeklinde sonuçlara ulaşılmış ve dolayısıyla cemiyetin faaliyetlerine izin verilmesinin *“mahzurdan salim olamayacağı”* kanaatine varılmıştır.

Bu kanaatin oluşmasında, diğer bir deyişle cemiyetin sakıncalı olarak görülmesinde, doğrudan Yunan ulusçuluğunun önemli bir dayanağı ve destekçisi olan Ortodoks kilisesine bağlı metropolitin nezareti ve himayesi altında bulunması, kanunnâmesindeki bazı muğlak ifadeler, kanunnâmesinde belirtildiği üzere gelir kaynaklarından birisinin de dışarıdan olağanüstü olarak temin edilecek paradan oluşması -ki bu durum da dışarıdan ve dış güçler tarafından finanse edilebileceğinin bir göstergesi olarak düşünülebilir- veya kullanacağı mührün altında *“haç alameti”* olması gibi hususlar etkili olmuştur.

Şüphelerin diğer bir nedeni de cemiyetin adında bulunan *“mezhep”* sözcüğünün, meselenin muhatabı olan bürokratik çevrelerde yarattığı kafa karışıklığı olmalıdır. Öyle ki *“mezhep”* ifadesinin, lügatteki geniş anlamı da düşünüldüğünde, cemiyetin dinsel, mezhepsel, etnik veya meslek ve zanaata yönelik bir girişim olup olmadığı konusunda net bir karara varılamamış, dolayısıyla mesele Maarif Nezareti’nin uhdesinden, en nihayetinde cemaat işleriyle ilgilenen ve hükümet ile cemaatler

arasında iletişimi sağlayan Adliye ve Mezahib Nezareti'ne intikal etmiştir.

Ayrıca Ege adalarında aktarmaya çalıştığımız siyasal ve ideolojik atmosfer ve İstanköy'de demografik üstünlüğün Rumlarda olması gerçeği gibi etkenler de cemiyetin “muzır ve sakıncalı” bir imaj oluşturmada doğrudan etkili olmuştur.

Son tahlilde Abdülhamid yönetimi, cemiyeti devletin bekasına, birlikte yaşama pratiğine ve kamu düzenine ilişkin potansiyel bir tehlike olarak görmüştür. Dönemin koşulları itibarıyla zaten her türlü örgütlenme taleplerine ve kollektif organizasyonlara reaksiyoner ve güvenlik refleksleriyle yaklaşan devlet, meseleyi seri ve tavizsiz bir şekilde, riske girmeden çözmüştür. Bu tutum da konunun, idare-i maslahatçı bir anlayıştan ziyade, geleceği öngören, akılcı ve hikmet-i hükümetçi bir bakış açısıyla ele aldığının bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT.) 2445/67 (H. 21.09.1318); 593/7,17 (H. 02.12.1320); 2204/37,1 (H. 06.01. 1317).

Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu Muamelât (DH.TMIK.M.) 97/29,3,5, 6, 8, 9,10, 12.

Maarif Nezâreti Mektubî Kalemi (MF.MKT.) 545/54,1 (H. 08.07.1318); 777/56,1 (H. 20.02.1322); 534/15,1 (H. 23.05. 1318); 534/15, 3 (H. 04.08.1318).

Yıldız Mütenevvi Marûzât Kalemi (Y.MTV.) 105/76,2 (H. 26.03.1312).

Yıldız Perâkende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Marûzâtı (Y.PRK.AZN.) 6/32.1 (R. 10.06.1308).

Yıldız Perâkende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller (Y.PRK.AZJ.) 38/104,1 (R. 09. 04. 1315).

Kitap ve Makaleler

Ahbab, Yakup, *Yakın Dönem Tarihimizde İstanköy Adası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009.

Alkan, Mehmet, "Osmanlı'da Cemiyetler Çağı", *Tarih ve Toplum*, Cilt: 40, Sayı: 238, Ekim. 2003, s. 4-12.

Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections On The Origin And Spread of Nationalism*, Published By Verso, New York 1991.

Aşıkpaşazade Tarihi, Haz. Nihal Atsız, Ötüken Neşriyat, Ankara 2011.

Aşıkpaşazade Tarihi, Neşr: Hafız-ı Kütüb Muavini Ali, Matbaa-ı Amire, 1332.

Başkutlu, Salih-Özçakır, Sabri, "Osmanlı İdaresi Zamanında Midilli Adasında Rumların Kurduğu Atlas ve Diagora Jimnastik Cemiyetleri ve Nizamnameleri", *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 2 (Aralık 2020), s. 399-431.

Berman, Marshall, *All That is Solid Melts into Air : The Experience of Modernity*, Penguin Books, USA 1988.

Braudel, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Cilt II, Eren yayıncılık, İstanbul 1990.

Cartledge, Paul, *The Greeks A Portrait Of Self And Others*, Oxford University Press, New York 2002.

Clogg, Richard, *A Concise History of Greece (Cambridge Concise Histories)*, Cambridge University Press, New York 2013.

Çapa, Mesut, "Kızılay", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 25, Ankara 2022, s. 544-546.

Emecen, Feridun, "İstanköy", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 23, İstanbul 2001, s. 308-310.

Emecen, Feridun, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Fetret Dönemine", *Türkler*, C.IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 24-55.

Faroghi, Suraiya, "18. Yüzyıl Sonlarında İstanbul'da Hristiyan ve Yahudi Esnaf", *Bir Allame-i Cihan Stefanos Yerasimos (1942-2005) içinde*, Cilt 1, İstanbul 2012, s. 289-308.

Faroghi, Suraiya, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (içinde), Ed. Halil İnalçık, Donald Quataert, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.

Freeman, Charles, *The Greek Achievement The Foundation Of The Western World*, Penguin Books, England 2000.

Freyer, Hans, *Din Sosyolojisi*, Çeviren: Turgut Kalpsüz, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1964.

Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Blackwell Publishers, United Kingdom 1993.

Gezgin, Mehmet Fikret, "Cemaat-Cemiyet Ayırımı ve Ferdinand Tönnies", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Sayı: 22, (1988). s. 183-201.

Giddens, Anthony, *Modernite ve Bireysel-Kimlik: Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*, Çeviren: Ümit Tatlıcan, Say Yayınları, İstanbul 2010.

Halil İnalçık, "Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji", *Makaleler I* (İçinde), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2005, s. 34-63.

Hanioğlu, M. Şükrü, "Cemiyet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul 1993, s. 329-331.

Hobsbawm, Eric, *Devrim Çağı (1789-1848)*, Çeviren: Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003.

İbn-i Kemal, *Tevarih-i Al-i Osman*, Hazırlayan: Şerafettin Turan, TTK, Ankara 1991.

İnalçık, Halil, "Kültür Etkileşimi, Küreselleşme", *Osmanlılar* (İçinde), Timaş Yayınları İstanbul 2010, s. 243-272.

İnalçık, Halil, "Adaletnameler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, TTK, C. II, Sayı:3-4, s. 49-93.

İnalçık, Halil, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Problemi", *Makaleler I*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2005, s. 113-128.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ(1300–1600)*, YKY, İstanbul 2003.

Kafadar, Cemal, *İki Cihan Aresinde; Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2010.

Kâmûs-ı Türkî, Müellifi: Şemdeddin Sami, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317, s. 1317.

Kaymakçı, Mustafa – Özgün, Cihan, *Rodos ve İstanköy Türklerinin Yakın Tarihi / Ege Denizinde Yükselen Sessiz Çığlık*, DT Yayıncılık, İzmir 2015.

Kenanoğlu, M. Macit, "Osmanlılarda Zimmi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 44, İstanbul 2013, s. 438-440.

Kınalızade Ali, *Ahlak-ı Alai*, Hazırlayan: Mustafa Koç, Klasik Yayınları, İstanbul 2012.

Kitsikis, Dimitri, *Türk-Yunan İmparatorluğu: Arabölge Gerçeği Işığında Osmanlı Tarihine Bakış*, Çeviren Volkan Aytar, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.

Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam, Cilt 1, Editör: Timur Kuran, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Çevirenler: Mümtazer Türköne vd., İletişim Yayınları, İstanbul 1996.

Marshall, Gordon, "Gemeinschaft (cemaat) ve Gesellschaft (toplum)", *Sosyoloji Sözlüğü*, Çevirenler: Osman Akinhay ve Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999.

Mateos, Natalia Ribas, *The Mediterranean In The Age Of Globalization: Migration, Welfare, And Borders*, Transaction Publishers, New Brunswick (U.S.A) 2005.

Mehmet Hacısalihoğlu, "Yunanistan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 43, İstanbul 2013, s. 586-595.

- Millas, Herkül, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- Neşri, *Kitab-ı Cihan-nüma*, Cilt: I, Hazırlayanlar: Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen, TTK, Ankara 1987.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. YY.)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013.
- Ortaylı, İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", C.X, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 216-220.
- Ortaylı, İlber, "Osmanlılarda Millet Sistemi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 30, Ankara 2020, s.66-70.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı Barışı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2007.
- Örs, Orhan, *Osmanlı'nın Kürt Siyaseti (1876-1909)*, Nubihar Yayınları, İstanbul 2019.
- Öz, Mehmet, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde: Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010.
- Roper, Brian S., *The History of Democracy A Marxist Interpretation*, Pluto Press, London 2013.
- Said, Edward, *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Arayışları*, Metis Yayınları, İstanbul 2004.
- Sannav, Sabri Can-Turan, Cem, "Askeri Zaferden Diplomatik Yenilgiye Bir Örnek: 1897 Dömeke Meydan Muharebesi ve Sonrasında Meydana Gelen Gelişmeler", *Turkish Studies*, Sayı 4, c. 14 (2019) s. 989-1000.
- Şakiroğlu, Mahmut H., "Cezâyir-i Bahr-i Sefid", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul 1993, s. 500-501.
- Şehir ve Cemiyet (*Weber-Tönnies-Simmel*), Hazırlayan: Ahmet Aydoğan, İz Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Tukin, Cemal, "Girit", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 14, İstanbul 1996, s. 85-93.
- Yerasimos, Stefanos, "Sivil Toplum, Avrupa ve Türkiye", *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik* (içinde), İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 13-23.
- Yetiş, Kazım, "Beşiktaş Cem'iyet-i İlmiyyesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul 1992, s. 552-553.
- İnternet Kaynakları**
- Thomas Ambrosio, "İrredentism", <https://www.britannica.com/topic/irredentism>, Erişim Tarihi: 18.12.2024.
- Vladislav B. Sotirovic, " 'Megali İdea' and Greek Irredentism in the Wars for a Greater Greece, 1912-1923", <http://global-politics.eu/megali-idea-greek-irredentism-1912-1923/>, Erişim Tarihi: 16.12.2024.

EKLER

Ek 1. Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'ni Oluşturan Adalarda Yunanlıların Fesat Hareketlerinde Bulunduğu ve Mekatib-i Hristiyanîye Cemiyeti Adıyla Kurulan Heyetin Muzır Faaliyetleri (BOA. Y.PRK.AZN. 6/32, lef: 1)

“Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetini teşkil eden adaların nezâket ve ehemmiyet-i mevkileri malûm-ı âl-i hazret-i hilafetpenâhîleridir

Mücerred adalar ahalisini tahrik ve daire-i fesatlarına almak için bazı Yunanîlerin hacelik sıfatıyla mekteplere duhûl edip gizli gizli envâ-ı ifsâdat ilkasıyla halkın ezhânını tahrik ettikleri halde her nasılsa hükümet-i mahalliyece bu madde-i peyman nazar-ı ehemmiyet ve tecessüse alınmaması bu kere Midilli Cezire'sinde büyük bir fesadın alevlenmesine badi olacağı istihbar kılındı.

Böyle cemiyet ve komisyonlar teşkili memnû olduğu halde zahir halde Mekatib-i Hristiyanîye Cemiyeti namıyla teşekkül etmiş bir heyet-i fesadiyyenin himayesiyle Midilli mekatib-i kebiri müdür ve muallimliğine tayin edilmiş olan Yunan tebaasından Giritli oğlu Ligor Vernardaki namındaki fesadenin tesvilat-ı fitnecuyanesiyle birkaç bin kişiyi daire-i ifsadına alarak bir vukuat-ı müteessifane çıkarmak üzere bulundukları esdikâ-i tebaa-i hazret-i şahanelerinden bulunan ahali haber almasıyla işin önünü almak için hemen cemiyetin lağvını ve reis-i fesade-i merkum Ligor Vernardaki'nin serian oradan tard ve ihracını istida etmekte iseler de iş anlaşılınca kadar telafisi na-kabil bir vukuat zuhur edeceği ve halbuki? böyle şeylerin derhal teskin ve asayişin muhafazası için muamele-i lazimenin bilâ-ifâte-i vakt acilen icrası hikmet-i hükümet muktezasından iken belki daha Babialilerine bile malumat verilmemiş olacağı ve müdür-i merkum Ligor Vernardaki mukaddema dahi tard edilmiş sabıkalı makulesinden bulunduğu ahval-i mahalliye vukuatı?? olanlardan lede'l-tahkik anlaşılmağa muharrer malumat ali-i hazret-i tacidârîleri buyurulmak üzere maruzdur ferman zat-ı hazret-i hilafetpenâh efendimizindir Fî 10 Ağustos Sene 308

Dersaadet Esbak Müddeiumumisi Muavini Köleleri

İsmail Hakkı Bin Mustafa”.

Ek 2. Yunanlılar ile Osmanlı Topraklarında -Ege Denizi'ndeki Adalar da Dahil Olmak Üzere- Yaşayan Rumları Birleştirmek Amacıyla Kurulan Adelfotis Omonia Cemiyeti Hakkında Malumat. (BOA. DH.MKT. 593/7, lef: 17)

“Bâbîâlî

Daire-i Sadâret-i Uzmâ

Mektûbî Kalemi

Aded: 2889

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine

26 Şevval sene (1)320 tarihli tezkireye zeyldir. Adelfotis Omonia namıyla Midilli'de teşekkül edip dağıtılan ve Hariciye Nezâret-i Celîlesine Atina Sefaret-i seniyyesi vâsıtasıyla istihsal olunan malumata nazaran Yunanlıların memalik-i şahane Rumları beyinde bir ittihad-ı vatanperverâne husule getirmek maksad-ı hafisine hadim ve merkezi Atina'da olduğu ve Anadolu'nun büyük şehirlerinde şubeleri ve Bahr-i Sefid Cezayir-i sagiresi gibi mevâkide yalnız birer memuru bulunduğu anlaşılan cemiyette zi-methal olmasından dolayı tebdili evvelce Rum patrikliğine tebliğ edilen mahalli Rum metropolidinin şu sırada cemaat metropoliten azasından müddet-i nizamiyeleri muktezi olanların yerlerine davet edilen metropolitler meyanında bulunduğu anlaşılmasıyla mumaileyhin cemaat-i mezkûre azalığında bulunması da muvafık-ı usul görülemediğine dair sebk eden tebliğe cevaben mezkur patriklikten bu kere verilen takirde mumaileyh metropolidin Atina'da bu nam ile bir cemiyet olduğundan ve bunun o cemiyetle irtibat ve münasebetinden malumatı olmadığı beyanıyla salîfû'z-zikir azalıkla bu tarafa davetine müsaade itası istida edildiği Adliye ve Mezâhib Nezâret-i Celîlesi'nden bâ-tezkire işar kılınmağla bu bâbda vaki olacak mütalaa-i devletlerinin ve cemiyet mezkûre hakkında Aydın ve Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetleriyle sair icab eden vilayata icrası evvelce te'kidten tavsiye kılınmış olan tebligata henüz cevap gelmediyse takib ve tesrî-i keyfiyetle neticesinin sûrat-i istihsal ve inbâsına himmet buyurulması siyâkinda tezkire-i senâveri terkim kılındı efendim

Fî 2 Zilhicce Sene 1320 Fî 17 Şubat Sene (1)318

Sadrazam Ferid”.

Ek 3. İçerisinde Cezayir-i Bahr-i Sefid Adalarının da Bulunduğu Bazı Osmanlı Topraklarında Fesat Çıkarılması İçin Kuponlar ile Yardım Toplandığı ve Yunan Hariciye Nezareti'nin Bu İş İçin Kaçaron'u Görevlendirdiği (BOA. Y..PRK.AZJ. 38/104, lef: 1)

"Aleyhlerine telakkî eyledikleri Makedonya mesele-i siyasîyesinden dolayı Yunaniler yine amal-ı harisânelerine tebaan askerlerini tensik ve talim ile Etniki Eterya cemiyet-i fesadiyesinin tertip ettikleri eşkiyadan şimdilik bir çete tecavüz-ı hududa cesaret eyledikleri ve melfûfen takdim kılınan kuponun zuhurunda muharrer olacağı vecihle mukaddema Dersaadet Yunan Konsolosu Mösyö Asayan memuriyetiyle Girit, Makedonya, Yanya, Dersaadet ve Anadolu ve Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetlerinden celb ve cem-i ianeye muvaffak oldukları gibi eski kuponları iptal ile bu kere ihdas ettikleri yeni kuponların zuhurunda yalnız Makedonya, Yanya, Dersaadet, Cezayir-i Bahr-i Sefid adaları muharrer olduğu ve bu kuponlar ile iane tahsiline fesad îkâna Yunan Hariciye Nezareti memurlarından olup mülteci sıfatıyla evvelce Dersaadet'e gelmiş ve burda? İzmir ve İskenderiye gitmiş olan Kaçaron'a memur edilerek merhumun birkaç güne kadar Dersaadet'e avdet etmek üzere henüz İskenderiye'de bulunacağı mevsûkan mesmu'-ı çâkerânem olmağla hasbe'l- sadaka arzına mütecâsir oldum Ol bâbda ve kâtibe-i ahvâlde emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emr efendimizindir

Fî 9 Haziran Sene (1)315 Abd memlukleri İmza".

Ek 4. İstanköy Metropolitdi Tarafından Cemiyet-i Mezhebiye'nin Resmi Olarak Açılma Talebini Bildiren 20 Ağustos 1900 Tarihli Arızanın Tercümesinin Özeti (BOA. DH. TMIK.M., 97/29, lef: 9)

**"İSTANKÖY METROPOLİDİ TARAFINDAN CEZİRE-İ MEZKÜRE
KAİMAKAMLIĞINA TAKDİM KILINAN Fİ 7 AĞUSTOS SENE (1)316 TARİHLİ
ARİZANIN HÜLÂSA-İ TERCÜMESİDİR:**

Cülûs-ı hümayûn meymenet makrûn hazret-i şehinşâhînin yirmi beşinci sene-i devriyesi şeref-hulûl ettiğiinden bu vesile-i hayriyye münasebetiyle burada teşkil edip asıl maksadı mezhebe ve tehzib-i ahlaka müteallik ahvâlin talimine ve buradaki arızanın istidadına göre bilhassa fen-i ziraat ve hîrfetin ıslah ve terakkisi esbabının istikmâline mübtenî olacak olan ve Cemiyet-i Mezhebiye unvanı tahtında bulunan esnaf cemiyetinin resm-i küşâdının icrası takarrür ettiğiinden keyfiyetin arzıyla cemiyet-i mezkûrenin mazhar-ı himâyet ve sıyânet buyurulmasını rica ve bu vesile ile ihtiramata ubûdiyetkaranemin kabulünü temenni eylerim".

Ek 5. Cemiyet-i Mezhebiye'nin Yirmi Altı (26) Maddelik Kanunnâmesinin Çevirisi (BOA. DH.TMIK.M. 97/29, lef: 5,12)

**“İSTANKÖY'DE MÜTEŞEKKİL CEMİYET-İ MEZHEBİYE ÜNVANLI ESNAF
CEMİYETİ'NİN KANUNNÂMESİDİR**

Bâb-ı Evvel

Cemiyet-i Mezkûrenin Maksad-ı Teşkili ve Avâidi Beyanındadır

Birinci Madde: Azasının terbiye ve tenzih-i hatırıyla malumat-ı nâfia neşir ve tâtımına ve mehmâemken mekâtibin muâvenetine medar olacak vesâitin istihsaliyle meşgul olmak üzere bu defa İstanköy'de Cemiyet-i Mezhebiye unvanıyla bir cemiyet teşekkül ve tesis etmiştir.

İkinci Madde: Cemiyet-i mezkûre doğrudan doğruya İstanköy metropolitinin nezâret ve riyâseti tahtında olacaktır.

Üçüncü Madde: Cemiyet-i mezkûrenin işbu maksad-ı hayrîsini temin edecek birer kırâathâne ve kütüphânenin tesisi ve fen-i ziraat ile hîrfet ve sair sanatların husûl-i terakkisinden bahis kitapların ihzârı olduğundan bunların tedârikine bezl-i himmet ve gayret edilecektir. Bununla beraber münhasıran sanayi-i mezkûreye müteallik ahval ile külliyyen musikîsi cemiyet-i mezkûre riyâsetinin re'y ve tensibi olduğu halde icab eden muallimden tedris edilecektir.

Dördüncü Madde: Mezhepten ve politikadan münâzaa ve müşavere etmek katiyen memnûdur.

Beşinci Madde: Cemiyet-i mezkûrenin avâidi evvelen aza sıfatıyla kayd edilecek zevât tarafından verilecek bedel, sâniyen her üç veyahut altı ayda tediye edilecek iane bedelâtı, sâlisen haricen fevkalade olarak tedarik edilecek para ve râbian cemiyet-i mezkûreye ihsan veyahut veraset suretiyle verilecek akçeden ibaret olacaktır.

Bâb-ı Sâni

Cemiyet-i Mezkûrenin Azası Beyanındadır

Altıncı Madde: Cemiyet-i mezkûrenin azası intihâb etmek ve olunmak hakkına ve yalnız madde-i mahsûsada tayin ve tahdîd edilen mevâdda muharer mesâilden bahs ve beyan-ı re'y etmek salahiyetine malik olacakları gibi akd olunacak mecâlîste hazır bulunup cemiyetçe kendilerine tevdi edilen hizmetlerin ifasıyla mükelleftirler.

Aza olacak zat kaydiye harcı olarak bir çarık? ve iane bedeli olmak ve her üç ayda yahud altı ayda mukassatan tesviye edilmek üzere senede altmış yahut otuz altı kuruş tediye edeceklerdir.

Yedinci Madde: Fahrî olarak kabul edilecek azanın aza-yı daime misillü mecâlis ve müzâkerâtta ispat-ı vücut etmesine salahiyettar olacaklar ise de mevâdd-ı zâtîyyeden münbais müzâkerâtta re'y-i hafî olmayacaktır.

Sekizinci Madde: Cemiyet-i mezkûre azasından olup işbu kanunnâmece tayin edilen taahhüdât-ı nakdîyyeyi ifâ etmeyen yahut muamelât ve harekâtı sebebiyle cemiyetin şan ve itibarına ve maksad-ı tesisine hâlel getiren zat, cemiyet-i mezkûre meclis-i idaresinin teklifi üzerine terkîn edilir.

Bâb-ı Sâlis

Cemiyet-i Mezkûre Bir Meclis Teşkiliyle Vezâifi Beyanındadır

Dokuzuncu Madde: Cemiyet-i mezkûrede ikinci maddede beyan olunduğu üzere reis-i nizâmîden başka bir reis muavini, bir kâtip, bir kütüphane nazırı, bir sandık emini ve iki azadan mürekkep olmak üzere bir meclis-i idare teşkil edilecektir. Meclis-i mezkûrun azası cemiyet azasının kaffesi hazır olduğu halde re'y-i hafî ve ekseriyet-i ârâ ile intihâb olunur. Riyâsetin müddet-i memuriyeti iki senedir.

Onuncu Madde: Müceddeden intihâb ve tayin edilecek reis hâzır bî'l-meclis reis-i sabıktan devren teslim alacak muamelât ve hesabâtı rû'yet eder. İlk teşekkül edecek mecliste ise cemiyetin muvazenesini tertip ve ikinci mecliste her ikisini tasdik eder. Cemiyetin zaman-ı tesisine müsâdif günde ise meclis reisi olacak zat vakte münasip bir nutuk îrâd eder.

On Birinci Madde: Meclis azalığından katiyen feragat edecek zevâtın yerine intihâbta en ziyade re'y kazananlar tayin olunur.

On İkinci Madde: Cemiyet meclisinin reis muavini mekâtibin heyet-i teftişîye azasından olmak şarttır.

On Üçüncü Madde: Cemiyet meclis reisinin ve bunun bir mâni-i şer'isi olduğu takdirde reis muavininin daveti üzerine her ayda iki ve icab ederse iki defadan ziyade fevkalade olarak meclis akd ve içtima edeceklerdir. Meclis-i mezkûrda reis veyahut reis muavini hazır bulundukça heyet nizamen teşekkül etmiş nazarıyla bakılacaktır. Mevâdd-ı zatiyyeye hafîyyen re'y verilir.

On Dördüncü Madde: Cemiyetin umûr ve husûsât -ı sairesi için vekalet etmek, meclis-i idarenin içtimaiyla müzâkerâtının mübâşeret ve hitamını tefhim etmek, hazır bulunanların teklifâtını red ve kabul ile azadan hadd-i lüzumundan ziyade beyanatta bulunanları sükût ettirmek, mevzubahis mevâddı ârâya

havale etmek, tedarik edilecek layiha ve evrak-ı sairesini imza ve zabt varakasıyla diplomaları ve para poliçelerini tasdik etmek, sandık emininin kitap ve defâtir-i sairesini tâdad ve imza etmek, velhasıl işbu kanunnâmenin kâffe-i şerâitini kamilen tatbik ve inbiasına? nezâret etmek vazifesi meclis reisine ve bunun bir mânisi olduğu halde reis muavinine ait olacaktır.

On Beşinci Madde: Cemiyet-i mezkûrede istihdam edilecek başkatibin vazifesi cemiyetin evrak ve defâtiriyle mührünü muhafaza etmek, muhaberâta ait işlerle meşgul olmak, aza olacak zevâtın esâmîsini bir defter-i mahsûsa tahrir ve kayd ile cemiyetçe yazılacak muharerâtı cemiyet reisiyle müstereken imza etmek ve gidip gelen kağıtların kaydını tutmaktan ibaret olacaktır. Mumaileyh başkatibin bir mânî-i şer'î olduğu taktirde yerine muvakkaten azadan biri tayin olunur.

On Altıncı Madde: Cemiyet-i mezkûrede müteşekkil kütüphâne nazırı kütüb ve evrak-ı sairenin muhafazasıyla mükellef olacak ve zâyî olacak kitapların tazmininden mesul olacaktır.

On Yedinci Madde: Meclis azasının istifası keyfiyeti meclis-i mezkûr reisi veyahut muavini marifetiyle arz ve teklif olunur. Mezkûr istifanâmelerin suret-i kabulü cemiyet-i mezkûre meclisinin re'iyine ait olacaktır.

Bâb-ı Râbi

On Sekizinci Madde: Cemiyetin müzâkerâtı alenîdir. İşbu müzâkerâtta yalnız aza olacak zevât hazır bulunur. Mecliste azanın nisfından bir aza ziyade hazır bulundukça heyet tamamen teşekkül etmiş addedilecek ve olamadığı taktirde yevm-i ahire tâlik edilecektir. Yevm-i mezkûrda azadan her ne kadar hazır bulunursa bulunsun heyet muteber bakılacak ise de bu halde içtima edecek azanın lâakal dörtte birinden dûn olmayacaktır.

On Dokuzuncu Madde: Cemiyetin içtimaı muntazaman ve bazen fevkalade olarak vâki olacaktır. Fevkalade olarak vâki olacak müzâkerât meclis reisinin daveti üzerine icrâ edilecektir.

Yirminci Madde: Her bir mecliste sebk eden müzâkerât zabıt varakası kayd ve tasdik edilir. Bununla beraber tarihce ehemmiyeti ve menfaati olan evrak kıraat olunur. Lüzum görüldükçe mevzubahis madde üzerine beyan edilecek teklifât reis tarafından ârâya havale olunur.

Beşinci Bâb

İntihâbât Beyanındadır

Yirmi Birinci Madde: Her sene şehr-i temmuzun ilk Pazar gününde cemiyet reisi yahud reis muavini tarafından cemiyet-i mezkûre azası in'ikad-ı umûmiye

davet olunur. Tamamen teşekkül etmiş olan heyet huzurunda hitâm bulmuş olan sene zarfında cereyan eden muamelât ve hesabât defterleri müteferriatıyla beraber başkatip ile sandık emini tarafından hazır-ı bilmeclis olan azaya irâe ve kıraat olunur. Bunu müteakip meclis azasının müceddeden intihâbına şu vecihle mübâşeret edilir: evsâf-ı matlûbeyi haiz olup itibar ve emniyet-i umûmiyeyi ihrâz etmiş olan zevât hazır-ı bi'l-meclis olan cemiyet azası tarafından müntehab meclis azası olmak üzere irâe ve teklif olunur. Bade meclis reisinin işaret-i mahsûsasını hâmil olacak beyaz bir kâğıt parçası üzerine vicdanen münasip görülecek zevâtın esâmîsi intihâbcılar tarafından yazılır ve ona göre intihâbâta netice verilir. İntihâb varakaları cem ve tefrikten sonra intihâb zamanına kadar hazır bulunmayan cemiyet azasının muahharan re'y vermesi caiz değildir. Müntehab azadan alâ'n-nisbe ekseriyeti kazananlar ri'yâset heyetini teşkil ederler. Müceddeden intihab edilecek altı aza reisle beraber bi'l-müzakere reis muaviniyle sandık emininin ve başkatip ile kütüphane nazırının tayinine karar verirler. Mezkûr in'ikad-ı umûmîde reisin tensib ve kararı üzerine geçen sene zarfında cereyan eden muhasebatın tahkik ve tedkiki ile meşgul olmak üzere re'y-i hafî veyahut alenî ile bir heyet-i teftişîye intihâb ve tayin olunur.

Yirmi İkinci Madde: Her senenin hitâmında mezkûr heyet-i teftişîye tarafından tedkik edilecek muhasebât neticesini hâvî layiha ilk meclisin içtimasında kıraat ve mücedded ri'yâset heyeti tarafından cemiyetin sene-i haliye muvazenesi tanzim ve arz olunur.

Altıncı Bâb

Nutk ve Mütâlaanâmeler Beyanındadır

Yirmi Üçüncü Madde: İşbu kanunnâmenin ilk maddesinde beyan olunan mevâddan bahisle irâd edilecek nutuk ve kaleme alınacak mütâlaat cemiyet ri'yâsetince tensip ve tasdik edildikten sonra alenen kıraat olunur.

Yedinci Bâb

Mevâdd-ı Umûmiyye

Yirmi Dördüncü Madde: Cemiyet-i mezkûrenin istimâl edecek mührün ortasında haç alamenti ve etrafında da büyük hurûfatla add? İstanköy fî sene 1900 ve "Cemiyet-i Mezhebiye" ibaresi mahkûk olacaktır.

Yirmi Beşinci Madde: Cemiyet-i mezkûrenin azası meclis-i idarenin azası dahi dahil olmak üzere on beş azadan dûn ise cemiyet-i mezkûre mefsuh ad edileceğinden böyle bir taktirde zuhûr edecek nükud müstakbelde öyle bir cemiyetin tesisine medar olmak üzere sarf edilmeyip ancak hasılat-ı senevîyesi mekâtibin menfaatine sarf ve hasr edilecektir.

Yirmi Altıncı Madde: İşbu nizamnâme mevâdd-ı esasiyesine hâlel gelmemek üzere tadil ve tashih edilebilecek ise de bu da cemiyet-i mezkûre azasının kâffesi ve cemiyet reisi hazır olduğu halde teşekkül edecek meclis-i umûmîde verilecek karar ile husûle gelecektir”.

Ek 6. Cemiyet-i Mezhebiye’nin Faaliyetlerine İzin Verilmemesi (BOA. MF. MKT. 534/15, lef: 3)

“Bâbîâlî

Daire-i Umûr-ı Dahiliye

Tesrî-i Muamelât Komisyonu

Aded:286

Maârif Nezâret-i Celîlesine

Devletlû Efendim Hazretleri

İstanköy metropoliti tarafından verilen müzekkere ve 26 maddeyi havi talimatın serlevhasında İstanköy’de müteşekkil Cemiyet-i Mezhebiye ünvanlı esnaf cemiyeti denilerek birinci ve ikinci maddelerinde ise cemiyet-i mezkûre metropolidin taht-ı riâysetinde olarak müesses ve müteşekkil ve malûmat-ı nâfia neşr ve tâtımına medar olacak vesâitin istihsali ile meşgul olacağı gösterildiği ve mevâdd-ı sairesi cemiyet azasının suret-i intihap ve vezâifine ve toplanılacak akçenin cihet-i istîfâsına müteallik bulunduğu anlaşıldığı ve cemiyet-i ilmiye namıyla taşralarda teşekkül eden ve etmekte bulunan bir takım şirketlerin tahkik-i ahvaliyle hükümet-i seniyeden ruhsat istihsal olunmadıkça badema hiçbir şirketin teşekkülüne müsaade olunmaması irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilafet-penâhî iktizâ-yı âliyyesinden olduğu ve bundan maksad-ı aslî ne olduğunun bilinemediği Cezayir Bahr-i Sefid Vilayet-i Celîlesinden bildirildiği beyanıyla icra-yı icabına dair tevârüd eden 24 teşrinievvel sene 316 tarihli ve 140 numarolu tezkire-i âliyye-i âsafâneleri ve melfufâtı tesrî-i muamelât komisyonunda lede’l- mütalaa böyle bir cemiyetin teşkiline müsaade itâsı mahzûrdan gayr-ı salim görüldüğüne binaen ifâ-yı muktezası rey’-i âlî-i âsafânelerine menut bulunduğu su-yı âlî-i dâverîlerine izbârı ifade ve evrak-ı mürsele leffen firistade kılındı ol bâbda emr u fermân hazret-i menlehül-emrindir.

Fî 4 Şaban Sene (1)318 ve Fî 13 Teşrinisani Sene (1)316

Nazır-ı Umur-ı Dahiliye Mehmed Memduh”.

Extended Abstract

The principles of justice and tolerance are among the concepts at the center of traditional Ottoman administrative philosophy. These concepts, which ensured harmony between elements in an ethnically heterogeneous empire and were directly related to the realpolitik concerns of the state, legitimized and functionalized the Ottoman administration in the eyes of society, and at the same time had the nature of a contract that determined the center-periphery relationship.

Moreover, with Fatih Sultan Mehmet, the "Ottoman Peace" (Pax-Ottoman) came into force; again, during this period, the "Millet Sistemi" (nation system), which was a result and extension of the unifying and syncretic tolerance policy pursued against segments of different beliefs, ethnicities and cultures, was put into practice. The nation system, which can also be defined as a rational power technology or a tool for social and political engineering, has integrated and adapted many different ethnic and religious groups into the empire within the framework of "zimmi" law. In this system, where each element is governed according to its own belief system and traditional community structure, the "nation" is a religious community with a certain autonomy in its internal laws, rather than being an ethnically-centered group. The nation symbolized a "religious affiliation"; the "nation organization" characterized a structure based on religion and sect, not ethnic or language specific.

In this respect, the millet system was a model of government that developed and supported multiculturalism and the culture of living together, and through this system, it also provided a privileged position to the Greek nation living in the empire. Essentially, the Ottoman Empire became a state of the peoples affiliated with the Orthodox Church towards the middle of the 15th century, and the Istanbul Patriarch was equipped with spiritual, financial and judicial authority over the Balkan Orthodox. Therefore, Orthodox Greeks became a privileged ethnic group in Ottoman lands. The culture of living together also accelerated cultural exchange between Turks and Greeks. Greek, which had almost reached its final form in the 15th century, was enriched with Turkish words during the years of Ottoman rule.

However, the emergence of a rational, individualist, secular, national and liberal culture in the Western world, influenced by events, movements and phenomena such as the Renaissance, Reformation, Humanism, Enlightenment, Industrial Revolution and the French Revolution, from the New Age onwards, transformed the classical and traditional imperial structures and paradigms. The processes of disintegration accelerated as traditional monarchies became

anachronistic. In particular, nationalism would quickly and effectively surround the Greeks, who were Ottoman subjects - almost like an epidemic disease.

There were many multi-layered and multi-dimensional motives that fed and triggered Greek (Rum) nationalism. The state and cultural heritage of the Balkan peoples in the Middle Ages was an important factor in the formation of their national consciousness. Facts such as a common historical past consciousness and the fact that the Greek language was still alive made the birth of the Greek nation possible. The Orthodox Church also triggered Greek nationalism and the process leading to independence. Indeed, the Greek nationalists attributed the roots of the Greek people to Orthodoxy and Byzantium. In addition, the Greeks had intense relations with Western Europe thanks to maritime trade, and this trade gave them the identity of being the first bourgeois people in the Balkans.

Moreover, at the beginning of the 18th century, legal and illegal maritime trade was carried out by the Greek bourgeoisie with a fleet of 600 ships. There was serious capital behind the nationalist ideology and it was essentially shaped by the Greek commercial bourgeoisie.

Another factor that prepared the historical, ideological and cultural conditions for the Greek revolt was the "Greek Enlightenment". This movement, which started in the mid-18th century and reached its peak in the 19th century and was centered on language and ancient Greek culture, was supported by many intellectuals. Nationalism, which was strengthened by the Enlightenment movement, was supported by Greek political and cultural centers in Europe, and the children of the Greek commercial bourgeoisie who were educated in Europe also fed this process. In fact, the real support for the Greek national movement came from Europe.

Finally, the European powers gave great support to the so-called heirs of the "founding civilization of Europe" in their war against the Ottoman Empire in 1821. Then, at the end of the Ottoman-Russian war, a Greek State was established in 1829 with the Treaty of Edirne, which included the Morea peninsula and Athens. However, the danger was not limited to this. There was still a vital and serious issue for the Ottomans: Greek expansionist nationalism, the "Megali Idea" (Great Idea). In this respect, Greek nationalism was also an irredentist (liberator) project, both ideologically and structurally. It was also aggressive and expansionist in essence. It aimed to include the Greeks living in the Ottoman Empire into the "motherland".

On the other hand, the transition from community to society was also one of the important parameters in the development of national identities. The construction of modern civil society was a revolutionary development in the

social structure and state-society relations. This process also caused the gradual liquidation of the traditional community structure in the Ottoman Empire. In this respect, the 19th century was a century of societies, especially in the Ottoman Empire, as it bore the signature of national movements. Modern society began to show signs of emerging within the Ottoman Empire with all its variables. In particular, minority societies continued their nationalist ambitions and actions under the guise of engaging in activities aimed at society, causing serious damage to the survival of the empire. Typical and striking examples of this situation were experienced even in the Aegean islands. The island of Kos, where the "Cemiyet-i Mezhebiye" (Society of Religious Affairs) was founded, which constitutes the main theme of our article, and the Aegean islands more generally, were a region where the Greek nationalist movement focused. Whereas these places were under Ottoman rule. Greek nationalism saw the region as a part of "Greater Greece" or "Ancient Byzantium". Therefore, the Ottoman Greeks living in the region were tried to be separated from the empire with many tools, techniques and methods. One of these methods was association. Minority societies had an organic connection with nationalist movements. These societies, which supported, updated and developed the Greek national identity under a cultural, scientific and educational veneer, supported Greek separatist and terrorist movements. Therefore, the Islands were gradually coming out of Ottoman rule.

For these very reasons, especially during the reign of Abdulhamid II, the state approached the concept of society, societies or demands to establish societies cautiously, skeptically and distantly. The Cemiyet-i Mezhebiye also had its share of this approach. The Cemiyet-i Mezhebiye, which portrayed an image of a "tradesmen's society" and declared that it would undertake initiatives regarding educational activities and the development of agriculture, began to make efforts to formalize its establishment in 1900.

These efforts were materialized with the petition sent by the metropolitan mayor of Istanbul to the relevant authorities and requesting permission for the official opening of the society. The metropolitan's petition stated that the aim of the society was educational activities aimed at improving the sect and morality and the improvement and advancement of agriculture and crafts. In another petition signed by the metropolitan, teaching and development activities aimed at "morality, religion and spirituality" were underlined.

The society had a code of laws consisting of twenty-six (26) articles, which essentially revealed the legal infrastructure of the society formation process in Ottoman lands and the details of the institutional structure and operational mechanisms of the societies in all its dimensions. One copy of the code was written in Greek and the other in Ottoman Turkish. In the relevant text, the

society's goals, the criteria for becoming a member of the society, the rules to be followed, the management staff, the personnel structure of the administrative board, the functioning process of the council, the election of the council members, the conditions for dismissal and the society's income were determined. In this respect, the society set out with serious institutional planning and legislation.

However, the efforts of the association to establish itself in a region where the Ottoman Greeks were constantly provoked by interventions and operations carried out by Greek nationalists were systematically monitored by the state through investigations and examinations. The concerns and suspicions towards the association were also recorded through correspondence between the relevant institutions.

Indeed, it has been stated in these records that there is no example of the establishment of such societies under the title of "Cemiyet-i Mezhebiye", that the purpose for which the society was established cannot be determined, and that it cannot be predicted what its future dangerous initiatives will "consist of". In addition, it has been understood that the society did not consist of "a scientific board in the form of a school" according to its code of laws. Therefore, it has been concluded that granting permission to the society "cannot be free from harm" (mahzurdan salim olamayacağı).

Moreover, the society was directly under the supervision of the metropolitan of Istanokoy, which was affiliated with the Orthodox Church, an important supporter and supporter of Greek nationalism. Additionally, as stated in the societys regulations, it was stated that one of the sources of income would consist of money to be provided from outside on an extraordinary basis. This situation was actually an indication that the society could be financed from outside and by external powers. In addition, the fact that the seal used by a structure claiming to be a society focused on crafts and education had a "cross symbol" under it caused the society to attract suspicion and be seen as problematic.

The word "Mezhebiye" (denomination) in the name of the society has also created confusion in the bureaucratic circles that are the addressees of the issue. So much so that due to the word "denomination", a clear decision could not be reached on whether the society was a religious, sectarian, ethnic or professional and craft-oriented initiative.

In the final analysis, in the eyes of the Abdulhamid administration; factors such as the society being under the auspices of a clergyman, the uncertainty

and lack of clarity in its expectations and goals, the ambiguity in its name or the religious emphasis in the emblem it used, created the impression that the society would pose a danger to the survival of the state and public order when it became active. Moreover, it can be said that the society was not allowed to operate due to the political and ideological chaos caused by nationalist provocations in the Aegean islands and the fact that the Greeks had the demographic superiority in the island of Kos. The state, which already approached all kinds of society structures with reactionary and security reflexes, ultimately chose to solve the issue quickly and without compromise, without taking any risks. This attitude can also be interpreted as an indication that it addressed the issue with a rational, state-interested and society-centered perspective that foresaw the future.

In this context, the first part of our five-part article will address the justice and tolerance-based millet system and the culture of living together in the Ottoman Empire. The second part will address the processes of Ottoman Greeks becoming a nation and breaking away from the empire. The third part will focus on the concept of modern society, the variables of the transition from community to society, and the manifestations of the process of becoming a society, which is a modern form of social organization, in the Ottoman Empire. In the fourth part, the Greek separatist movement in İstanköy, where the Cemiyet-i Mezhebiye emerged, and more generally in the Aegean islands, and the conjuncture in which the society emerged will be discussed in the light of Ottoman archive documents. In the last part, the efforts to officially establish the society, its institutional structure based on its twenty-six-article code, its operating system, findings regarding its legislation, and the factors that were effective in its failure to become operational will be discussed, again in the light of Ottoman archive sources.